

Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)

Abdurrahman Atçıl*

Bu makalede Mısır'ın Osmanlı idaresine entegrasyonunun hukukî yönüne ışık tutmak amacıyla 922-931 (1517-1525) yılları arasındaki dönemde bölgede adlî teşkilât ve hukukla ilgili gelişmeler ele alınmaktadır. Mevcut akademik çalışmaların çoğu, Osmanlı merkezî idaresinin Anadolu ve Rumeli'de yaygın olan hukukî uygulamaları Mısır'a tepeden inmecî bir yaklaşımla empoze ettiği ve bölgede Memlûk döneminin çoğulcu sisteminden bir kopuş olduğunu savunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan farklı olarak, bu makalede adlî teşkilât ve hukuk birbirinden ayrı olarak ele alınmakta ve Memlûkler'den Osmanlılar'a geçişte süreklilik-kopuş açısından farklı yönelimler gösterilmektedir. İncelenen dönemde Osmanlılar'ın adlî teşkilât üzerinde merkezî otoriteyi kurmak istedikleri görülmektedir. Mahallî itiraz ve talepler adlî idarede başlangıçta planlanan icraatların değişmesine sebep olsa da zaman içerisinde merkezî bürokratik teşkilâta bağlı âlimler (âlim-bürokrat) arasından seçilen kadılar, Mısır'daki adaletle ilgili kişiler, kurumlar ve işlemler üzerindeki denetimlerini artırmıştı. Diğer taraftan, aynı dönemde, davalar ve işlemlere esas olan hukuk açısından merkezden Mısır'a bir dayatma olmadığı ve Memlûk dönemi uygulamalarının büyük oranda devam ettiği dikkat çekmektedir. Meselâ Memlûk dönemindeki durumun bir devamı olarak Osmanlı dönemi mahkemelerinde dört mezhebin (Hanefî, şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî) kadıları istihdam edilmekte ve bu mezheplerin görüşleri kadıların yaptığı hukukî işlemlere ve verdiği kararlara dayanak olabilmekteydi. Yine 931 (1525) yılında ilân edilen *Mısır Kanunnâmesi* birçok Memlûk dönemi uygulamasını Osmanlı hukuk çerçevesinin içine almakta ve yerel grupların imtiyazlarını tanıtmaktaydı.

Anahtar kelimeler: Memlûkler, Osmanlılar, Mısır, hukuk, mahkeme, resmî mezhep, kadı, kanunnâme, *Mısır Kanunnâmesi*.

Memlûkler ile Osmanlılar arasında XV. yüzyılın ikinci yarısında başlayan siyasi mücadele ve rekabet Mercidâbık (922/1516) ve Ridâniye savaşları (922/1517) neticesinde Memlûk siyasi yapısının ortadan kalkması ve Suriye,

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul şehir Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi ve Tarih Bölümü (abdurrahmanatcil@sehir.edu.tr).

Mısır ve Arabistan'ın Osmanlı topraklarına ilhaki ile sona ermişti. Arap nüfusun çoğunluğu oluşturduğu ve uzun bir İslâmî hukuk geçmişine sahip olan bu coğrafyanın Osmanlı idaresine geçmesi, yerleşmiş bazı önemli hukukî uygulamaların ve geleneklerin devamı, bazılarının ise sona ermesi anlamına gelmekteydi. Netice itibarıyla Memlûkler'den alınan topraklarda birçok açıdan ülkenin diğer bölgelerinden farklı uygulamalar ortaya çıkmıştı.¹

Bu makalenin amacı, tam da bu konuya odaklanarak, özellikle 922-931 (1517-1525) döneminde Memlûkler'den Osmanlılar'a geçişin hukukî yönünü ele almaktır. Mevcut çalışmaların bir kısmı meseleyi dar bir perspektifle dört mezhep (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî) arası hiyerarşi açısından inceleyip dört mezhebin eşit olduğu bir sistemden Hanefî mezhebine üstünlük tanınan ("resmî mezhep") bir sisteme geçiş olarak tanımlamaya meylettir.² Bu çalışmaların bazıları Osmanlı idaresinin kurulduğu ilk on yıla Osmanlı hukuk politikalarının yukarıdan aşağıya empoze edildiği bir dönem olarak özel bir vurgu yapmakta ve daha sonraki dönemde Osmanlı merkezî idaresinin giderek dayatmacı politikalarından vazgeçtiğini ifade etmektedir.³

Büyük oranda "devlet-toplum" karşıtlığı fikrine dayanarak devleti dönüştüren ve aktif, toplumu da dönüştürülen ve direnen olarak gören bu çalışmaların Osmanlı merkezinden Mısır'a hukukî politikaların tek taraflı dayatılması (dayatılabilmesi) iddiasına karşı çıkan bu makale, ilgili dönemi yerel talepler ve merkezî idarenin tercihleri arasında, direniş, tepki, isyan ve müzakereyi de içeren, bir etkileşim dönemi olarak kurgulamayı amaçlamaktadır. Mısır'da Osmanlı hukuk düzeninin temel özellikleri bu etkileşim sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştı. Yeni düzen ne Memlûk hukuk sisteminin devamıydı ne de Osmanlı merkezî topraklarında (Anadolu ve Rumeli) o zamana kadar yerleşmiş olan uygulamaların aynısıydı. Makale boyunca, Memlûk idaresinden Osmanlı idaresine geçiş sürecinde süreklilik-kopuş meselesini daha net olarak ortaya koyabilmek için hukuk personeli, mahkemeler ve hukukî işlemlerin organizasyonunu kapsayan adlî teşkilât ile mahkemelerde

1 Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından sonra Suriye, Mısır ve Arabistan'ın idaresinde ortaya çıkan değişikliklerin genel bir değerlendirmesi için bk. Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 46-58; Masters, *The Arabs of the Ottoman Empire*, s. 48-72.

2 Peters, "What does it Mean to be an Official Madhhab?", s. 147-58; Burak, *The Second Formation of Islamic Law*, s. 1-20; Meshal, *Sharia and the Making of the Modern Egyptian*, s. 83-102; Hanna, "The Administration of Courts in Ottoman Cairo", s. 45-53; Ibrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 43-49; Baldwin, *Islamic Law and Empire*, s. 72-98.

3 Hanna, "The Administration of Courts"; Ibrahim, *Pragmatism in Islamic Law*; Baldwin, *Islamic Law and Empire*.

ve mahkeme dışındaki uygulamalara esas alınan kurallar ve esaslar birbirinden ayrı olarak ele alınacaktır.

922-931 (1517-1525) yılları arası dönemde adli teşkilât yeniden organize edilirken -Memlûk dönemi uygulamasını aynen devam ettirmeyi de dikkate değer bir seçenek olarak göz önünde bulunduran- bir deneme sürecinin sonunda Osmanlı merkezî idaresinin adli teşkilât üzerinde doğrudan kontrolünü arttırdığı görülmektedir. Osmanlı bu bağlamda merkezî hükümeti imparatorluk bürokrasisinde yeni bir sınıf olarak yükselmeye başlayan âlim-bürokrat sınıfına mensup âlimleri Kahire ve diğer şehir merkezlerine kadı sıfatıyla adalet sisteminin en üst mercii olarak atamaya başladı; bu kadılar mahkemelere, hukuk personeline ve hukukî işlemlere nezaret etmek ve adli süreci malî ve idarî olarak Osmanlı merkezî otoritesi ve onun uygulamaları ile uyumlu hale getirmekle görevliydi. Bu durum Memlûkler döneminde, her biri ayrı mezhebe mensup ve -en azından teorik olarak- eşit dört kadının idarî otonomisini sona erdirmişti.

Mahkemedeki ve mahkeme dışındaki hukukî işlemlerin dayanağı olan hukuk konusunda ise Memlûkler dönemi uygulamalarının sürdürülmesi dikkati çekmektedir. Literatürdeki yaygın kanaatin aksine incelenen dönemde, Osmanlılar dört mezhebin doktrinlerinin mahkemelere hukukî kaynak olması ve dört mezhepten âlimlerin mahkeme personeli olarak görev yapması konusunda Memlûkler'i takip etmişlerdi. Ayrıca Mısır'daki Osmanlı hukuk düzeninin belirgin özelliklerinden biri olan kanunnâme -formel yeniliği bir tarafa- Memlûkler dönemi hukukî hak ve uygulamalarının birçoğunu devam ettirmiş ve yazılı hale getirerek Osmanlı uygulamasına dönüştürmüştü.

Bu makalede ilk olarak, geçiş dönemi hukukî düzenine dair yapılacak tartışmaya arka plan oluşturması için incelenen dönemde Mısır'daki siyasî ve askerî gelişmelere kısaca değinilecektir. Akabinde adli teşkilât ve hukukla ilgili düzenlemeleri iki ayrı süreç olarak ele alıp Memlûkler'den Osmanlılar'a geçişteki süreklilik ve kopuşlar tartışılacaktır. Sonuç bölümünde ise makalenin konusu Osmanlı idaresinin coğrafi olarak genişleme siyasetindeki çeşitlilik, resmî mezhep ve hukukî çoğulculuk temalarıyla ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

Fetih Sonrası Siyasî ve Askerî Gelişmeler (1517-1525)

XIII. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın başına kadar -müslümanların kutsal beldeleri Mekke ve Medine de dahil olmak üzere- Arabistan, Suriye ve Mısır'ı kontrol eden, Doğu Akdeniz'deki Haçlı kalıntıları ile mücadele eden

ve yenilmez diye düşünülen Moğollar'ı 658 (1260) yılında Aynicâlût'ta yenen Memlükler, o dönemde bölgenin en önemli ve en prestijli siyasî yapısı olarak görülüyordu.⁴ Osmanlılar 920 (1514) yılında Çaldıran'da Safevîler'i mağlûp ettikten sonra, Safevîler ile ittifak içinde olup onlara destek verdikleri gerekçesiyle, Memlükler'e karşı harekete geçtiler. Ateşli silâhlarla donanmış Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) kumandasındaki Osmanlı ordusu, süvari gücü ile öne çıkan Kansu Gavri (ö. 922/1516) kumandasındaki Memlük ordusunu 922 yılında (24 Ağustos 1516) Mercidâbık'ta yenilgiye uğrattı. Hemen sonrasında Osmanlılar Halep ve Şam'ı savaşmadan ele geçirdiler. Sultan ve etrafındaki devlet adamları ordunun seferini Mısır'a kadar uzatmak konusunda tereddütlüydüler; ilk olarak, Mercidâbık'ta savaş alanında ölen Kansu Gavri yerine Mısır'da sultan olan Tomanbay (ö. 923/1517) Osmanlı sultanının otoritesine itaat etmeye davet edildi. Bu davet kabul görmeyip 21 Aralık'ta Gazze'de vuku bulan Osmanlı-Memlük savaşı da kazanılınca, başka bir direnişle karşılaşmayacağını düşünen Yavuz Sultan Selim Mısır'a yürümeye karar verdi. 922'nin sonlarında (22 Ocak 1517) Kahire'nin dışında Ridâniye'de cereyan eden savaşı, Osmanlılar ateşli silâhlarla manevra yapabilme kabiliyetleri sayesinde nispeten kolay bir şekilde kazanıp çok kısa bir zaman zarfında Kahire şehrini hâkimiyetleri altına aldılar.⁵

Bundan sonraki gelişmelerden hareketle Mısır'ı kontrol etmenin ve orada istikrarlı bir idare kurmanın, Osmanlılar için büyük meydan muharebelerini kazanmaktan daha zor olduğunu ifade etmek mübalağa olmayacaktır. Kahire'deki mülklerini ve evlerini kaybeden Memlük emirlerinin büyük kısmı Yukarı Mısır (Saîd) bölgesine çekilerek Tomanbay'ın kumandasına girdiler. Bunlar âni bir baskınla şehri ele geçirdiler ve evlerine yerleşmiş Osmanlı askerlerini öldürdüler. Sonrasında Osmanlı askerleri ile Memlükler arasında sokak savaşları başladı. Osmanlılar Kahire'ye yeniden hâkim olsalar da halkın ve Memlükler'le ilişkili grupların direnişi bir süre daha devam etti. Memlük emirlerinin ve askerlerinin önemli bir kısmı saklanıyor ve direnmeye devam ediyordu. Kahire halkı genel olarak Tomanbay'ı seviyor ve destekliyordu. Osmanlılar bu direnişi kırmak için Halep'i ele geçirmelerinden itibaren kendi kontrollerinde olan Halife Mütevekkil-Alellah'ın halk nezdindeki nüfuzundan faydalanmaya ve Tomanbay'ı yakalamaya çalıştılar. Fakat Tomanbay'ın yakalanması ve öldürülmesi 1517 Martının sonlarına kadar sürdü.⁶

4 Muslu, *The Ottomans and the Mamluks*, s. 1-22.

5 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 215-40, 266-94. Memlükler'in ateşli silâhların kullanımı konusundaki tavrı ve davranışları hakkında bilgi için bk. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*.

6 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 148-77. İbn İyâs'ın *Bedâiu'z-zühûr* isimli beş ciltlik Mısır tarihinin son cildi bu makalede incelediğimiz dönem için vazgeçilmez öneme sahiptir.

Memlûk askerlerinin direnişinin Tomanbay'ın yakalanmasından sonra da devam etmesi, Yavuz Sultan Selim'in zamanla eski rejim bakiyesi Memlûk askerlerini tamamen etkisiz hale getirmenin imkânsızlığını anlamasında etkili olmuştur. Yavuz Sultan Selim onlar için af ilân edip, Osmanlı idaresine bağlılığını bildirenleri önemli görevlere getirmeye başladı. Meselâ Mısır'ın kırsal bölgelerindeki vergi toplama işinde Memlûk emirlerinden istifade etti.⁷ Mısır hâkimiyetinin hemen ardından buraya vali olarak coğrafyayı çok da iyi tanımayan Yunus Paşa'yı (ö. 923/1517) atamıştı; fakat yeni valinin yerel koşulları iyi anlayamadığını ve mahalli unsurlarla sürtüşmelerini farketmediğinde, paşayı görevden alıp yerine Memlûk döneminde Halep valisi olan Hayır Bey'i (ö. 928/1522) getirdi.⁸ Öyle anlaşılıyor ki Mısır'da yaklaşık sekiz ay ikamet eden ve bölgenin idaresini yeniden düzenlemeye çalışan Yavuz Sultan Selim, yerel yönetici ve halk kesimlerinin direnci karşısında Memlûkler döneminde vali olarak görev yapmış bir kişiyi Mısır'ın en üst idarî otoritesi olarak atamaya ve Memlûk askerlerine Osmanlı sisteminde yer vermeye mecbur kalmıştı.

Hayır Bey'in valiliği dönemi (923-928/1517-1522) Mısır'da Memlûkler'den Osmanlılar'a geçişin yarattığı travmaları tedavi eden ve her iki tarafın temsilcilerini yeni döneme ısındıran bir işlev görmüştü. Hayır Bey'in en önemli vazifelerinden biri eski dönemin nüfuzlu aktörleri olan Memlûk askerlerini ve Arap kabilelerini Osmanlı yönetimine ısındırmaktı. Henüz Yavuz Sultan Selim Mısır'ı terk etmemişken Hayır Bey hapsedilen Memlûk askerlerinin serbest bırakılmasını sağlamıştı. Müteakiben, Hayır Bey'in yumuşak siyaseti sayesinde, saklanmakta olan birçok Memlûk askeri ortaya çıktı. Hayır Bey bunların birçoğunu önceki dönemden âşina oldukları görevlere atayıp maaş bağladı. Ayrıca Arap kabile şeyhleriyle yakın ilişkiler kurdu ve bunların birçoğunun Osmanlı idaresine itaatini sağladı. Yeni idareye tâbi olmayı kabul etmeyen kabilelere karşı ise onlarla mücadelede tecrübeli olan Memlûk askerlerini gönderdi. Sultan, Mısır'dan ayrılırken merkezî topraklardan gelmiş 3000 Osmanlı askerini orada bırakmıştı. Bunlar zaman zaman verilen emirlere itaatsizlik gösteriyor veya Memlûk askerlerine sağlanan imtiyazlara sahip olmayı talep ediyorlardı. Hayır Bey bunları da bir şekilde kontrol altında tutmaya ve yerel askerlerle Osmanlı merkezinden gelen grupların dengeli

İbn İyâs 1517-1522 yılları arasında Mısır'da siyaset ve hukukla ilgili gelişmeleri yakından takip etmiş ve günü gününe kaydetmiştir. Memlûk emirlerinin soyundan gelen İbn İyâs'ın Osmanlılar'a karşı eleştirel tavrı yerel elitin Osmanlı fethine nasıl yaklaştığını anlamamıza imkân vermektedir. V. cildin Türkçe tercümesi için bk. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*.

7 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr*, V, 160-61; Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 56-57.

8 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 316-19.

bir yaklaşımla bir arada bulunmalarını sağlamaya gayret ediyordu.⁹ Hayır Bey'in başarılı valiliği sayesinde Osmanlı yönetiminin ilk beş yılında Mısır büyük bir siyasî sarsıntı tecrübe etmedi.

Hayır Bey'in son zamanlarında ve vefatından sonra Osmanlı merkezî idaresi Mısır'da muhtemelen yerel güçleri zayıflatacak bir idare şeklini uygulamayı denedi. Daha Hayır Bey hayatta iken, takip eden sayfalarda da inceleneceği üzere, Mısır'daki kadılık sisteminin merkezîleştirilmesi yönünde adımlar atıldı.¹⁰ Hayır Bey Ekim 1522'de vefat ettiğinde eyalete Memlûk geçmişine sahip birini atamak yerine, Osmanlı merkezî hükümetinde görevli Vezir Mustafa Paşa (ö. 935/1529) yıllık 100.000 altın maaş ile (sâlyâne) vali olarak atandı.¹¹ Muhtemelen Mustafa Paşa'nın Hayır Bey'den daha etkili bir yönetim kurması ve Osmanlı merkezine daha fazla vergi göndermesi bekleniyordu. Yeni vali birçok Memlûk askerinin görevine son verdi ve önemli görevlere kendi güvendiği adamlarını atadı. Bu siyaset 1523 yılında Memlûk askerlerinin Arap kabileleri ile birleşerek büyük bir isyan çıkarmalarına sebep oldu. İsyân bastırıldıktan sonra Kasım Paşa (ö. 948/1541'den sonra) Mısır'ın geçici olarak valiliğini yürütmek üzere görevlendirildi.¹²

Kasım Paşa'yı takiben, sadrazam olmayı bekleyen ama İbrâhim Paşa (ö. 942/1536) bu göreve atanınca hayal kırıklığına uğrayan Ahmed Paşa (ö. 930/1524) Mısır valisi olarak atandı. Ahmed Paşa'nın Mısır valiliği dönemi yerel siyasette nüfuz sahibi kişilerin bir defa daha ön plana çıktığı bir zaman oldu. Ahmed Paşa isyan eden Memlûkler'i affedip onları eskiden sahip oldukları mevkilere iade etti. Arap kabilelerini de yatıştırıp itaat etmelerini sağlamaya çalıştı. Ayrıca bölgedeki Osmanlı askerlerine kendi adamlarını kumandan olarak atayarak onları tam anlamıyla kontrol altına almaya teşebbüs etti. Sadrazam olamamanın verdiği hırs ve / veya yerel güçlerin teşvikiyle Mısır'da bağımsız bir idare kurmaya kalkışması üzerine, Mısır'daki Osmanlı askerleri Ahmed Paşa'ya karşı harekete geçip Şarkıye taraflarına kaçan paşayı Arap kabilelerinin de yardımıyla yakalayıp öldürdüler.¹³

Ahmed Paşa isyanının bastırılmasını takiben, Kasım Paşa kısa bir süre için yeniden Mısır valisi oldu. Fakat "Mısır sorunu" çözülebilmemiş değildi. Bu sorunu çözmek amacıyla ciddi adımlar atmak üzere Sadrazam İbrâhim

9 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 203-482; Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 58-71.

10 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 453-54.

11 Mustafa Paşa'nın Mısır valiliğine atanma beratının kopyası için bk. "Sûret-i Berât", vr. 16^a-19^a.

12 Bostan Çelebi, *Süleymanname*, vr. 58^b-59^b; Lellouch, *Les Ottomans en Égypte*, s. 55-56.

13 Emre, "Anatomy of a Rebellion in Sixteenth-Century Egypt", s. 77-129.

Paşa 930'da (Eylül 1524) görevlendirildi. O gösterişli bir şekilde Mısır'a gelerek halkın şikâyetlerini dinleyip suçluları cezalandırdı. Bölgede Memlûkler döneminden beri süregelen uygulamaları araştırdı ve muhtemelen bazı yerel gruplarla müzakereler yaptı. Sadrazam, yerel taleplerle merkezî hükümetin tercihlerini bir araya getiren bir idare kurmaya çalışıyordu.¹⁴ Bütün bunların sonucunda paşa, Mısır'daki Osmanlı idaresinin temel prensiplerini ortaya koyan ve Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) tarafından da incelenip onaylanan *Mısır Kanunnâmesi*'ni yürürlüğe soktu.¹⁵ Sadrazam, Mısır'dan ayrılmadan daha önce Şam valiliği yapmış olan Süleyman Paşa'yı Mısır valisi olarak atadı.¹⁶

Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât

Osmanlı hâkimiyeti sonrası Mısır'daki adli teşkilât ile ilgili gelişmeler yukarıda özetlenen siyasî gelişmelerle paralellikler arz etmektedir. Anadolu'da ve Rumeli'de istikrarla sürdürülen adli teşkilât tercihleri buraya olduğu gibi transfer edil(e)mişti. Bunun yerine, uzun zamandan beri Mısır'da takip edilen uygulamalar dikkate alınmıştı. İbrâhim Paşa'nın seferinden sonra, adli teşkilâtta yer alanların konumu ve birbirleriyle ilişkileri hakkındaki temel esaslar netleştirilmişti.

Adli teşkilât ile ilgili Osmanlı uygulamalarına bir arka plan vermek amacıyla Memlûkler dönemindeki duruma kısaca değinmekte fayda vardır. Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin yorumlanması ve onlardan dinî-hukukî görüşlerin çıkarılması konusundaki prensipleri ile farklılaşan dört mezhebin eşit statüde olduğu prensibi adli teşkilâtta ilk olarak Memlûkler tarafından hayata geçirilmiştir.¹⁷ Eyyûbîler döneminde ve Memlûkler'in ilk yıllarında adli idarenin başı Şâfiî mezhebine mensup kâdıkdât (başkadı) idi. Bu başkadı diğer üç mezhepten âlimleri de nâip olarak atıyordu. 663 (1265) yılında Memlûk Sultanı Baybars (ö. 676/1277) bu uygulamayı değiştirdi ve başkadı sayısını dörde çıkarıp bu makamlara dört mezhebin her birinden

14 İbrâhim Paşa'nın Mısır seferinin ona eşlik eden Celâlzâde tarafından anlatımı için bk. Celâlzâde, *Tabakâti'l-memâlik*, vr. 98^b-105^b; ayrıca bk. Turan, "The Sultan's Favorite", s. 223-33.

15 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VI, 86-176.

16 Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman*, s. 53-59; Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule*, s. 15-16. İbrâhim Paşa'nın *Mısır Kanunnamesi* aracılığı ile kurmaya çalıştığı idarî düzenin XVI. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar dönüşümünün kısa bir tasviri için bk. Hathaway, *The Politics of Households*, s. 5-51.

17 Mezheplerin ortaya çıkışı konusunda bk. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 167-88; Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law*, s. 198-203.

bir âlim atadı. Bu kararda Mısır'daki ve Suriye'deki müslümanların mezhebi bağlılıklarının çeşitlilik arzemesinin rol oynamış olma ihtimali yüksektir. Baybars büyük şehir merkezlerinin (Kahire, Fustat, Şam, Halep gibi) her birine dört başkadı görevlendirdi. Bu başkadılar kendi bölgelerindeki küçük merkezlere nâipler atayacaklardı. Bundan sonra Memlük hâkimiyetindeki topraklarda Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasına kadar dört mezhebin her birinden âlimlerin başkadı olarak atanması uygulaması devam etti.¹⁸ Bu uygulamanın hukuk sistemi açısından en önemli sonucu âlimlerin başkanlık ettiği mahkemelerin mezhep temelli olarak dört ayrı kısımda örgütlenmesiydi.¹⁹

Memlük döneminde adli teşkilâta çeşitliliği artıran diğer önemli bir unsur da siyasî otoriteyi temsil edenlerin mezâlîm mahkemesi kurup hukukî davaları karara bağlamasıydı. İslâm'ın ilk asırlarından beri halifeler, sultanlar veya onların temsilcileri mezâlîm mahkemesi kurarak halkın şikâyetlerini idarecilere iletmesine imkân tanıyor, güçsüzün hakkını güçluden alıyordu.²⁰ İlerleyen yüzyıllarda bu uygulama müslüman devletler arasında giderek yaygınlaştı. Zengîler ve Eyyûbîler döneminde bir sultanın âdil olduğunu iddia edebilmesi için mezâlîm mahkemesi kurması ve halkın şikâyetlerini dinlemesi gerektiği düşünülüyordu. Nüreddin Zengî (ö. 569/1174) 1163 yılı civarında Şam'da mezâlîm mahkemesinin toplanması için "dârüladl" (adalet evi) diye bilinen özel bir bina inşa etmiş, Eyyûbîler döneminde de bu uygulama devam ettirilerek Halep'te ve Kahire'de dârüladl binaları halkın müracaatına açılmıştır.²¹ Bu geleneği ve kurumsal alt yapıyı tevarüs eden Memlükler de benzer şekilde mezâlîm mahkemesi kurup halkın şikâyetlerini dinlemeye önem verdiler. Baybars 1264 yılında Kahire'de yeni bir dârüladl yaptırdı; hallefleri ise mezâlîm oturumlarını Kahire Kalesi'nin içine inşa edilen dârüladl binasına taşıdı. Haftada bir veya iki defa (bazı dönemlerde kesintiler olsa da) Memlük sultanı ve diğer devlet adamları görkemli bir merasimle Kahire

18 Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships", s. 529; Salibi, "en-Nizâmü'l-kazâi", s. 473-89.

19 Teorik olarak eşit olan ve her biri aynı unvanı taşıyan dört başkadının her birinin kendi otonom idarî alanı olsa da fiilî olarak statülerinin her açıdan eşit olmadığı ortaya konulmalıdır. Protokolde Şâfiî başkadı diğerlerinden bir basamak üstteydi. 1280 yılında yapılan bir değişiklik ile Şâfiî başkadının dışındakilerin nâip atamaları yasaklandı. Ayrıca vakfiyeleri onaylama, yetim ve öksüz çocuklara ait miras mallarını yönetme yetkisi sadece Şâfiî başkadılara aitti (bu konuda bk. Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships", s. 530-31; Sâlibî, "en-Nizâmü'l-kazâi", s. 481-83).

20 Duran, "İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velâyetü'l-Mezâlîm", s. 257-62; Rabbat, "The Ideological Significance", s. 5-6.

21 Rabbat, "The Ideological Significance", s. 6-12; Kuşçu, "Eyyûbîler'de Mezâlîm Mahkemeleri", s. 207-29.

Kalesi'ndeki dârüladl binasında toplanıyor, halkın şikâyetlerini dinliyor ve haksızlıkları telâfi ediyorlardı. Ayrıca dört mezhebin başkadıları ve müftüler de bu oturumlara katılıyordu.²²

Memlûk topraklarında 750'lere (1350'ler) kadar büyük oranda sultanların nezaretinde yürütülen mezâlim mahkemeleri ile başkadıların hüküm verdiği mahkemeler arasında yetki tartışması pek yaşanmıyordu. Mezâlim mahkemeleri çoğunlukla devlet görevlilerine karşı olan şikâyetlere ve şeriat prosedürleri ile sonuçlandırılması mümkün olmayan ceza davalarına bakıyordu; diğer muâmelât ve aile hukuku davaları ise başkadıların mahkemelerinde görülüyordu.²³ 1350'lerden sonra ise mezâlim mahkemesi uygulamasının hem çeşitlendiğini hem de yetki alanının genişlediğini görmekteyiz. Diğer Memlûk emîrleri de konaklarının dışına "dekke" denilen bir platform yerleştirip burada davaları dinlemeye başladı. Bu mahkemeler sadece hüküm sahibi idareciler aleyhinde açılan davaları değil, aynı zamanda siviller arasındaki borç ve evlilik benzeri konulardaki davaları da karara bağlıyorlardı. XV. yüzyıl boyunca "dekke" kurup dava dinleyen emîrlerin sayısı giderek arttı. Bu mahkemeler, kendilerine başvuran kişilerden bir bedel aldıkları için emîrlere bir gelir kaynağı anlamına da gelmekteydiler.²⁴

Memlûk hukuk sisteminin önemli bir unsuru, dürüstlüklerine güvenilen kimseler arasından başkadılar tarafından seçilen, hukukî belgeleri düzenlemek ve şahitlikleri tasdik etmekle görevli "udûl" veya "şühûd" olarak bilinen görevlilerdi. Bunlar mahkemelerde yaptıkları görevlere ilâveten çarşı pazarda bürolar açarak bedeli mukabilinde belge düzenleyip onaylıyor ve gerektiğinde tarafların ifadelerini kayda geçiriyordu. Mezâlim mahkemelerinin sayısının arttığı ve alanının genişlediği 1350 sonrası dönemde udûllerin bazısının Memlûk emîrlerinin etkisine girdiği ve usulsüz uygulamalar konusunda onlara yardım ettikleri görülmektedir. Bazı başkadılar güvenilirliklerini kaybeden udûlleri görevden uzaklaştırırsa da, onların kadıdan bağımsız olarak mahkeme dışında da işlem yapmasına ve adalet mekanizmalarının çeşitlenmesi imkân veren sistem, Osmanlı hâkimiyetine kadar devam etmişti.²⁵

Memlûk adli teşkilâtlanmasında bir diğer önemli kurum da "muhtesiplik" idi. Çarşıları denetlemek ve kamusal alandaki davranışların ahlâkiliğini kontrol etmekle görevli olan muhtesip, yetkilerini doğrudan Memlûk sultanından alıyordu. Kristen Stilt'in Kahire ve Fustat muhtesipleri üzerine yaptığı

22 Fuess, "Zulm by Mazâlim?", s. 121-47.

23 Nielsen, "Mazâlim and Dâr al-Adl", s. 114-32; Rapoport, "Royal Justice and Religious Law", s. 76-80.

24 Irwin, "The Privatization of 'Justice' under the Circassian Mamluks", s. 65-69.

25 Kosei, "What Ibn Khaldûn Saw", s. 112-15; Fitzgerald, "Reaching the Flocks", s. 16-18.

çalışmada gösterdiği üzere, Memlûk saltanatının ilk yıllarında İslâmî ilimlerde eğitim almış kimseler muhtesip olarak atanırken, XIV. yüzyılda daha ziyade idarî görevlerde tecrübeli kimseler tercih edilmekteydi; XV. yüzyılda ise askerî personel yani Memlûkler, muhtesiplik makamı için seçilmişlerdir.²⁶

Bu hususları belirledikten sonra 922-931 (1517-1525) yılları arasındaki Osmanlı adli teşkilâtına geçiş ve mahallî teşkilât ile imtizacı sürecini kronolojik olarak beş devreye ayırarak incelemek mümkündür.

1. Başarısız Radikal Merkeziyetçilik Denemesi (22 Ocak-5 Mart 1517)

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine askerî personelin yanında Osmanlı adliye merkez teşkilâtının en önemli görevlileri olan Rumeli Kazaskeri Zeyrekzâde Rükneddin (ö. 929/1522-23) ve Anadolu Kazaskeri Kemalpaşazâde de (ö. 940/1534) katılmıştı. Anadolu ve Rumeli'den birçok açıdan farklı uygulamalara sahip bu bölgenin nasıl yönetileceği muhtemelen hem sultan hem de kazaskerler için büyük bir meseleydi. Mevcut kaynakların bu konuyla ilgili verdiği sınırlı bilgiler, Mısır'ı Osmanlı hukuk teşkilâtına doğrudan entegre etme yönünde bir hamle yapıldıktan sonra geri adım atıldığı ve büyük oranda Memlûk dönemi uygulamalarına dönüldüğü intibasını vermektedir.

Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarına bizzat şahit olan tarihçi İbn İyâs'ın (ö. 930/1524?) naklettiğine göre Yavuz Sultan Selim, Kahire'ye girer girmez Sâlihiye Medresesi'nde davalara bakacak bir kadı (*kādılarab*) atamıştı. Bu kadı nâiplerin ve şahitlerin yetkilerini kısıtlayıp akitleri onaylamalarını yasaklamıştı. Yeni uygulamaya göre, herhangi bir hukukî işlem yapacak olanlar Sâlihiye Medresesi'ne gitmek zorundaydılar. Bu durum birçok meşakkate ve adaletin tecellisinin gecikmesine sebep oluyordu. Yine İbn İyâs'ın ifadesine göre sultan, 5 Mart 1517'de Memlûkler döneminde Kahire'de her biri ayrı bir mezhebi temsilen görev yapan dört başkadıyı görevlerine iade etti.²⁷

Mısır seferine katılan bir diğer tarihçi İdrîs-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520) verdiği bilgiler, Yavuz Sultan Selim'in hukuk teşkilâtı ile ilgili tasarruflarını

²⁶ Stilt, *Islamic Law in Action*, s. 38-72.

²⁷ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 165-66, 181. Atanan kadılar Memlûkler döneminde de aynı görevde bulunuyorlardı. Bunlar Şâfiî Kemâleddin Tavil, Hanefî Mahmûd b. Şihne, Mâlikî Kemâleddin Demîrî ve Hanbelî Şehâbeddin Fütûhî idi. Hanefî Mahmûd b. Şihne öldürülünce yerine 30 Mart 1517'de (7 Rebüülâhîr 923) Şemseddin b. Yâsin Trablusî atandı.

daha da aydınlatmaktadır. Bitlisî, Yavuz Sultan Selim'in, Kemalpaşazâde'yi Mısır kadısı olarak atadığını ama Zeyrekzâde Rükneddin'in sultanı, Kemalpaşazâde'yi görevden almaya ve Memlûk dönemi kadılarını yeniden atamaya ikna ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca Bitlisî pek iyi geçinemediği Zeyrekzâde'yi rüşvetçilikle suçlayarak onun sultanı, bu kadıların Memlûk sultanları tarafından atanmalarını sağlamak için çok yüksek meblağda bir rüşvet verdiklerini ve bu parayı bundan sonra Osmanlı sultanına ödeyeceklerini söyleyerek ikna ettiğini yazmaktadır.²⁸

İbn İyâs ve İdrîs-i Bitlisî'nin ifadelerini birlikte düşündüğümüzde Osmanlılar'ın ilk planının, dönemin Anadolu kazaskeri olan Kemalpaşazâde gibi en yüksek seviyeden bir görevliyi atayarak Mısır adli teşkilâtını doğrudan merkezin kontrolü altına almak olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, muhtemelen bu uygulamanın yarattığı problemlerden dolayı -beylerbeyi atamasındaki duruma benzer bir şekilde- bu projeden vazgeçilmiş, Memlûk döneminin dört kadısı görevlerine iade edilmiş ve Memlûk döneminin parçalı adli teşkilât yapısına geri dönülmüştür.

2. Memlûk Sisteminin Osmanlı Hâkimiyetinde Devamı (5 Mart 1517-Mayıs 1522)

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı terketmesinden Mayıs 1522'ye kadar geçen süre adli teşkilât açısından -askerî ve idarî uygulamalarda olduğu gibi- büyük oranda Memlûk dönemi pratiklerine geri dönüşü simgelemektedir. Eyaletin içişlerinde müstakil hareket etmesine izin verilen Hayır Bey, Memlûk dönemi hukuk personelinin göreve devamını sağlamış ve o dönemde meşru olan hukukî kurum ve uygulamalara yeniden işlerlik kazandırmıştı. Bu dönemde Osmanlı merkezi idaresi, her ne kadar asker (yeniçeri, sipahi vb.) sevketme, sık sık ferman gönderme ve hukukî ve malî görevliler atama yoluyla varlığını ve gücünü hissettirmiş olsa da, Mısır'ın hukuk sistemi üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olmuştu.

Yavuz Sultan Selim'in Kahire'de iken görevlerine iade ettiği dört mezhebin kadıları o ayrıldıktan sonra da görevlerini sürdürdü. Bu dört kadı Hayır Bey'in beylerbeyiliği döneminde de Memlûk döneminde olduğu gibi formel olarak eşit statüye sahip olmaya devam etti; hepsi aynı unvanı kullanıyor, teşrifatta birlikte bulunuyorlardı.²⁹

28 İdris-i Bitlisî, *Selîmşahnâme*, s. 354; ayrıca bk. Winter, "The Conquest of Syria and Egypt", s. 137, 140-41.

29 Örnek olarak bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 336, 352.

Dört mezhep kadısına ilâveten Sâlihiye Medresesi'nde Osmanlı merkezinden atanan bir kadının da görevine devam ettiğini görmekteyiz. Yukarıda Sâlihiye'de Mısır'ın tek kadısı olarak görev yapmak üzere Kemalpaşazâde'nin atandığına dair rivayetlere değinmiştik. O bu görevden ayrıldıktan hemen sonra Osmanlı merkezinden bir kadı atanıp atanmadığını elimizdeki kaynaklara dayalı olarak tespit edemiyoruz. Fakat İbn İyâs, Hayır Bey döneminde Sâlihiye Medresesi'nde görev yapan, Osmanlılar tarafından "Mısır kadıları üzerine emin olarak" tayin edilen bir kadının varlığından bahsetmektedir. Bu kadı da muhtemelen diğer dört mezhep kadısı gibi davaları dinleyip hüküm vermekte, akitleri ve şahitlikleri kaydetmekteydi. Bu kadının diğer dört mezhepten kadılar üzerindeki yetkisinin malî bir otoritenin ötesinde olmadığını ve hukukî işlemlerden elde edilen gelirlerin hazineye aktarımı ile sınırlandırıldığını tahmin edebiliriz.³⁰

Dört mezhep kadıları görevlerine iade edildiklerinde onlarla ilişkili olan nâipler ve udüller de eski konumlarını elde ettiler. Nâipler dört mezhepten kadılar adına dava dinliyordu; udüller ise -eskiden olduğu gibi- mahkeme içinde veya dışarıda açtıkları ofislerde hukukî işlemleri onaylama ve şahitlikleri kayıt altına alma hakkına yeniden sahip oluyordu. Ayrıca Sâlihiye Medresesi'ndeki mahkemenin kapısında duran ve dört mezhepten kadıların birinden yetki alıp "vekil" sıfatıyla hukukî sürece dahil olan kişiler bulunuyordu.³¹ Bunlar unvanlarından ve buldukları yerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı merkezinden atanan kadı ve personelinin yerel halk ile iletişimde dil problemini çözmek üzere bir vekâlet akdi ile başkalarına ait davaları takip edip kararı kadı siciline kaydettiriyordu.

Osmanlı merkezî idaresinin ve Hayır Bey'in mahkemeler dışındaki hukukî işlemleri sınırlamak istedikleri anlaşılmaktadır. Hukukî sürecin malî yönünü kontrol isteği ve bu süreçteki yolsuzluklara engel olma arzusu yetkilileri bu kararı almaya itmiş olmalıdır. İbn İyâs'ın anlattığına göre, Hayır Bey Mart 1518'de kadılardan nâiplerinin sayısını azaltmalarını istemişti. Buna göre, Şâfiî kadısı beş nâip, Hanefî kadısı dört nâip, Mâlikî kadısı üç nâip ve Hanbelî kadısı iki nâip atayabilecekti. Ayrıca her mahkemeye ve udül ofisine Osmanlı merkezî hazinesine gitmek üzere bir vergi konulmuştu.³² Temmuz 1519'da Osmanlı merkezinden gönderilen sipahilerin kumandanı olan İskender Paşa, Hayır Bey'den kadı nâiplerinin ve Sâlihiye Medresesi'ndeki

30 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 233, 243-44. İbn İyâs'ın başka bir bağlamda adını Hamza olarak verdiği Osmanlılar'ın tayin ettiği kadının kimliği hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün olmadı (bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 417).

31 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 417-18.

32 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 243-44.

vekillerin görevden alınmasını istemişti.³³ Fakat çok geçmeden kadılar yine çok sayıda nâip atamaya başladılar. Bunun üzerine Haziran / Temmuz 1520'de Hayır Bey kadıları azarlayarak nâiplerini azaltmalarını istedi. Netice itibariyle Şâfiî kadı nâiplerinin sayısı on beşe, Hanefî nâipler ikiye, Mâlikî nâipler yediye, Hanbelîler ise üçe indirildi.³⁴

Kasım 1521'de dört mezhep kadılarının nâiplerinin ve mahkeme gelirlerinin merkezî otorite tarafından kontrol altına alınması yönünde önemli bir gelişme oldu. Hayır Bey'in riyasetinde Osmanlı merkezinden atanmış Kadı Hamza ve dört mezhebin kadıları bir araya gelerek -Hayır Bey'in ve Kadı Hamza'nın ısrarı sonucu- kadıların en fazla yedişer nâip atayabilmesi, bu nâiplerin sadece kendilerini atayan kadının evinde görev yapabilmesi ve Sâlihiye Medresesi'ndeki vekilliklerin iptal edilmesi hususları üzerinde anlaşmaya varıldı. Ayrıca evlilik sözleşmesi ve diğer hukukî işlemlerden harç alınmasına ve elde edilen gelirin hazineye aktarılmasına karar verildi. Alınan kararlar Hayır Bey'in emri ve "Osmanlı kanunu" (*el-yasâku'l-Usmâni*) olarak ilân edildi.³⁵ Kasım 1521'deki düzenlemeler dört mezhep kadısının ve onların temsilcilerinin Mısır hukuk sistemi içerisindeki merkezî konumunu korumuş olsa da kadı mahkemelerinin idaresi konusunda merkezî idarenin etkisini arttırmıştı ve hukukî süreçte yer alabilecek personel sayısını epeyce azaltmıştı. Bu durum bazı yerel âlimlerin konumlarını kaybetmelerine ve yeni düzenlemelere tepki göstermelerine yol açtı. Meselâ İbn İyâs, Osmanlı kanununun nâip ve udülleri işsiz bıraktığına ve evlilikleri zorlaştırdığına işaret ederek bu kanunu zararlı bir Osmanlı uygulaması olarak takdim etmekteydi. Dahası, 100 civarında Ezher mensubu âlim bu kararların yürürlüğe girmesinden bir ay sonra Hayır Bey ile karşılaştıklarında evlilik sözleşmelerinden harç alınmasını tenkit etmişler ve Osmanlı kanununun bir "küfür kanunu" olduğunu söylemişlerdi.³⁶

Hayır Bey döneminde Memlûk pratiklerinin devamı bağlamında muhtesiplik kurumunu da ele almak gerekmektedir. Eskiden Memlûk sultanına bağlı olarak çarşı pazarın düzeninden sorumlu olan ve kamusal alandaki faaliyetlerin genel ahlâka uygunluğunu denetleyen muhtesibin Hayır Bey döneminde de aynı işlevi sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Memlûk idaresinin son yıllarında muhtesip olarak uzun süre görev yapan Zeynüddin Berekât b. Mûsâ, Yavuz Sultan Selim tarafından da geçici olarak muhtesip atanmıştı. Zeynüddin Berekât bu görevini Hayır Bey zamanında da sürdürdü. Mısır'daki

33 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 305.

34 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 342.

35 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 417-18.

36 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 426-27.

çarşı pazarda alışverişin işleyişini çok iyi bilen Zeynüddin Berekât merkezî idarenin isteklerinin yerine getirilmesinde kritik rol oynamıştı. Meselâ Osmanlı gümüş paralarının ve eskiden beri Mısır'da kullanılan ölçülerden farklı ölçülerin kullanılması yönünde merkezî idareden gelen talep Zeynüddin tarafından başarıyla uygulamaya konuldu. Haziran 1519'da Zeynüddin, Yükarı Mısır'da başka bir göreve atandığında yerini Osmanlı merkezinden bir görevli almıştı. Bu görevli selefinin gözettiği dengeleri bozarak çarşıda pahalılığın artmasına sebep oldu. Halkın ve askerlerin baskısı üzerine Hayır Bey, Mısırlı bir kadı olan Abdülazîm'i muhtesip olarak atamak zorunda kaldı.³⁷

Osmanlı fethinin arefesinde Mısır'da önemli hukuk pratiklerinden biri olduğunu ifade ettiğimiz siyasî-askerî yöneticilerin mahkeme kurarak davaları dinleyip hüküm verme uygulaması Hayır Bey döneminde de devam ettirildi. Bu mahkemelere Memlûk döneminde olduğu gibi mezâlîm mahkemesi denip denmediğini bilmiyoruz. Hayır Bey'in bizzat kendisi sık sık halkın yöneticilere veya halktan insanlara karşı açtığı davaları dinleyip hüküm veriyordu.³⁸ Ayrıca Memlûk döneminde emîrlerin kazanç sağlamak amacıyla mahkemeler kurup halkın davalarını dinlemesine benzer bir uygulama olarak, yeniçeriler kaledeki yerlerinde durmayıp şehre iniyor ve insanların şikâyetlerini dinliyordu.³⁹ Hayır Bey ve askerî kumandanlar bu gibi uygulamaları engellemek için yeniçeriler ve diğer askerleri kalede tutmak hususunda büyük gayret sarfediyorlardı.

3. Seydî Çelebi'nin Reformları: Osmanlı Merkezî İdaresinin Adlî Teşkilâta El Koyması (Mayıs 1522-Ağustos 1523)

Osmanlı merkezî yönetiminin Mayıs 1522'den itibaren Mısır'daki adlî teşkilâta ilgili bir politika değişikliğine gittiği ve doğrudan kontrolü tesis etme yönünde kararlar aldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda merkezden atanan yüksek seviyeli bir âlim-bürokrat olan Seydî Çelebi (ö. 931/1524-25) adlî teşkilâtı yeniden tanzim etme işine girişti. Adlî sistemin idaresiyle ilgili üst düzey kritik görevlere âlim-bürokratlar getirilirken dört mezhepten yerel âlimler alt seviyedeki pozisyonlarda görevlendirildi.⁴⁰

Mayıs 1522'de Osmanlı merkezinden yapılan iki atama Mısır'da hukuk idaresini daha merkezî bir yapıya dönüştürmeyi hedeflemiş gözükmektedir.

37 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 302-03.

38 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 357-58, 378, 387-88.

39 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 298-99.

40 Mayıs 1522'den sonra yapılan reformlar için bk. Söylemez, "Mısır'da Osmanlı Adliye Teşkilatının Kuruluşu", s. 119-21.

Bunlardan birincisi muhtemelen o dönem Mısır'da muadili olmayan “kassâm” unvanı taşıyan bir görevlinin atanmasıdır. Kassâm miras taksimi süreçlerinden sorumlu tek yetkili olacak ve taksim ettiği mirasın yüzde onunu hazine için alıkoyacaktı. Ayrıca kassâm, hem Osmanlı merkezinden gelen hem de yerel bürokrasiden istihdam edilen yönetici ve askerlerin evlilik sözleşmelerini belirli bir harç karşılığında onaylama yetkisine sahipti.⁴¹ İkinci önemli atama ise daha önce Anadolu kazaskeri olarak görev yapmış Seydi Çelebi'nin Kahire ve çevresindeki adlî sistemi yeniden teşkilâtlandırmak üzere tam yetkili olarak atanmasıdır.⁴²

Seydi Çelebi'nin Mısır hukuk sistemine getirdiği en büyük yenilik Memlûkler'in son döneminden bu yana görev yapmakta olan dört mezhep kadısını azletmek ve hukuk teşkilâtını yeniden organize etmektir. Sâlihiye Medresesi'nde göreve başlayan Seydi Çelebi kendisine dört mezhepten nâipler atadı. Hanefî nâip olarak kendisiyle birlikte merkezden gönderilen Sâlih Efendi'yi, Şâfiî nâip olarak da yine merkezden gelmiş Fethullah Efendi'yi atadı. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre hüküm vermek üzere ise yerel ulemâdan Ebülfeth Fethullah ve Nizâmeddin Hanbelî'yi göreve getirdi. Bu nâipler ve onların şahitleri sadece Sâlihiye Medresesi'nde davaları dinleme ve sözleşmeleri onaylama hakkına sahipti.⁴³ Sâlihiye Medresesi'nde görev yapan bu nâiplere ilâveten Bulak, Eski Mısır, İbn Tolun Camii ve Hazine gibi yerlerde kendi otoritesini temsilen yirmi altı adet nâip görevlendirdi. Bu nâiplerin riyaset ettikleri mahkemelere de dört mezhepten nâipler atandı.⁴⁴

Seydi Çelebi'nin reformları mahkemelerin yerleri, personeli ve işleyişi ile ilgili net bir düzen getirmeyi hedeflemiş gözükmektedir. Bu reformlar sonucunda dört mezhep uygulaması ve yerel ulemâ hukukî prosedürde yer almaya devam etmiş olsa da, merkezin idarî ve malî hâkimiyeti açık bir şekilde artmıştı. Daha önceki uygulamadan farklı olarak, hukukî işlemler, mekânı net olarak belirlenmiş mahkemelerde, en tepesinde ve merkezinde Seydi Çelebi'nin yer aldığı bir hiyerarşi ile birbirine bağlı olan nâipler ve şahitler tarafından yürütülecekti. Mahkemelerden elde edilen gelirler, atanan çavuşlar aracılığı ile toplanacak ve hazineye aktarılacaktı.⁴⁵

41 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 451-52.

42 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 453. Seydi Çelebi'nin kısa hayat hikâyesi için bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 299-301.

43 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 459, 466-67.

44 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 469.

45 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 469.

Merkezî idarenin hukukî prosedürü tamamen kontrol altına alma iradesinin başka bir göstergesi de Ağustos 1522'de hukuk kayıtlarının bir araya getirilmesi için yapılan teşebbüstü. Daha önceki dönemde görev yapmış kadıların ve şahitlerin ellerindeki defterleri -Seydi Çelebi hac için Hicaz'a gidince yerine görevlendirdiği- Sâlih Efendi'ye teslim etmeleri istenmişti.⁴⁶ Eski düzenin görevlilerinin bu talebe nasıl cevap verdiklerini bilmiyoruz. Fakat bu teşebbüs ile yeni kurulan hukuk idaresinin eski davalar ve akitlerle ilgili niza durumunda tek merci olmayı hedeflediğini söyleyebiliriz.

Bu dönemle ilgili son olarak şunu da belirtmeliyiz ki Seydi Çelebi'nin reformları büyük oranda Kahire ve çevresini ilgilendirmekteydi. 1522-23 yıllarına ait bir arşiv belgesi sayesinde Seydi Çelebi'nin Mısır'da görevde olduğu tarihlerde diğer bazı bölgelerde merkezden atanan kadılar olduğunu biliyoruz. Meselâ İskenderiye, Dimyat, Demenhûr ve Reşid gibi bölgelerin kadıları merkezden atanmıştı. Bazı bölgeler ise hukukî açıdan merkezî idareden tamamen bağımsızdı. Meselâ Yukarı Mısır'daki kadılıklar Osmanlı merkezî idaresinden bağımsız olarak Arap kabileleri tarafından kontrol edilmekteydi.⁴⁷

4. Ahmed Paşa'nın Beylerbeyliği ve Dört Mezhep Kadılıklarının Yeniden İhdası (Eylül 1523-Eylül 1524)

Yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlılar'ın 1522 senesi ortalarından itibaren Mısır'da daha sıkı bir merkezîyetçi idare kurma yönündeki teşebbüslerine, Memlûk askerleri ve Arap kabileleri birleşip isyan etmek suretiyle cevap vermişlerdi. Bu isyanın bastırılmasını müteakip Ahmed Paşa bölgede sükûneti sağlamak üzere beylerbeyi olarak atandı. Ahmed Paşa'nın yaptığı ilk değişikliklerden biri, Seydi Çelebi'nin reformlarıyla hukuk sistemi içerisindeki konumlarını kaybetmiş olan yerel ulemâdan dört mezhep kadılarının makamlarını yeniden ihdas etmek oldu.⁴⁸ Ahmed Paşa isyan edip Mısır'da bağımsız bir idare kurmaya teşebbüs ettikten sonra da dört mezhepten kadılar statülerini korudular.

Ahmed Paşa'nın Mısır'a doğru yola çıkarken sultandan kadılık sisteminde bir değişiklik yapması yönünde bir emir alıp almadığını bilmiyoruz.⁴⁹ Kaynağı ne olursa olsun, -sultan emriyle veya vali inisiyatifıyla- dört mezhepten

46 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 474.

47 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. D 8823, vr. 8^a.

48 Emre, "Anatomy of a Rebellion in Sixteenth-Century Egypt", s. 97-98.

49 Ahmed Paşa'nın Mısır beylerbeyliğine atama beratının bir kopyası için bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VI, 71-80.

kadılarının yeniden atanması yerel halk ve elitlerin yeniden kazanılması amacıyla mâtuf olup Seydi Çelebi'nin reformlarının bölgede rahatsızlık yarattığını ve ilgili yöneticilerin bu rahatsızlığı dikkate almak zorunda kaldıklarını göstermektedir.

Hacdan dönen Seydi Çelebi 20 Eylül 1523'te Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a yola çıktı ve yerine kimse atanmadı.⁵⁰ Bunu müteakip, 5 Ekim 1523'te Ahmed Paşa dört mezhepten kadıları eski yetkileri ve sorumlulukları ile görev yapmak üzere yeniden atadı. Osmanlı döneminde Mısır'da merkezden atanmış Hanefî kadı ve müderris olarak görev yapan tarihçi Diyarbekri'nin aktardığına göre, halk bu değişiklikten çok memnun oldu.⁵¹ Bundan sonra, Memlûkler döneminde ve Seydi Çelebi'nin atanmasından önceki dönemde olduğu gibi, dört mezhebin kadıları hukukî yetkilerini kullanmaya ve teşri-fatta en önde yer almaya başladı.⁵²

Ahmed Paşa'nın dört mezhep kadılarını yeniden atama kararı Seydi Çelebi'nin reformlarını tamamen boşa çıkarma anlamına mı geliyordu? Mevcut kaynaklar bu konuda net bir cevap vermemize imkân vermiyor. Fakat Ahmed Paşa'nın merkezin kontrolü dışında kalan ve Arap kabilelerinin müstakil olarak yönettiği kadılıklara, merkezden gelen âlimleri atama ve yerel kadıların işlerine müdahale etme isteği onun Seydi Çelebi'nin adli teşkilâtı merkezî kontrol altına almayı amaçlayan zihniyetini tamamen terkmediğini düşündürüyor.⁵³ Bu durumda, Mısır'ın yerel hukuk geleneğinin devamı bakımından sembolik önemi haiz dört mezhepten kadıları görevlerine iade ederek, yeni valinin halkın ve elitlerin bağlılığını kazanmaya çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

5. Merkezî İdarenin Kontrolünün Yeniden Tesisi (Eylül 1524)

Ahmed Paşa isyanının bastırılmasından sonra merkezî idarenin, hukuk sistemi üzerindeki kontrolünü yeniden tesis etmek üzere İstanbul'dan Sahn medreseleri müderrislerinden Leyszâde Pîr Ahmed Çelebi (ö. 1545/46) Mısır'a kadı olarak atandı.⁵⁴ 930'da (Eylül 1524) Kahire'ye varan Pîr Ahmed Çelebi'nin elindeki fermana istinaden dört mezhep kadıları, nâipler ve

50 Diyarbekri, *Nevâdirü't-tevârih*, vr. 403^b. Diyarbekri'nin hayatı hakkında bilgi için bk. Lellouch, *Les Ottomans en Égypte*, s. 107-26.

51 Diyarbekri, *Nevâdirü't-tevârih*, vr. 404^b.

52 Örnek olarak bk. Diyarbekri, *Nevâdirü't-tevârih*, vr. 410^a, 411^a.

53 Diyarbekri, *Nevâdirü't-tevârih*, vr. 409^b.

54 Leyszâde Pîr Ahmed Çelebi'nin kısa hayat hikâyesi için bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 405-406.

udûller azledildi. Ahmed Çelebi, Seydi Çelebi gibi, adli teşkilâtın idaresinde tam yetkili olacaktı.⁵⁵ Bu yenilikleri müteakip, Sadrazam İbrâhim Paşa'nın Mısır seferi / teftişi, kurulmak istenen hukuk teşkilâtının güç ve istikrar kazanmasına imkân verdi.

931 (1525) yılının Nisanından Haziran ayına kadar Mısır'da ikamet eden İbrâhim Paşa'nın ilân ettiği kanunnâme, Osmanlılar'ın Mısır'da kurmak istedikleri adli teşkilâtın niteliğine dair hükümler içermekteydi. Kanunnâmeye göre, bölgedeki adli teşkilâtın tepesinde kadı bulunmaktaydı; kadının haberi ve nezareti olmadan hiçbir hukukî karar verilemezdi; taşrada idareci olarak görev yapan kâşifler ve şehirlerdeki subaşılar kadının dahli olmadan hiçbir davayı göremez ve ceza veremezdi; nâipler maktu bir bedel karşılığı mansıp satın alıp kadıdan bağımsız olarak mahkeme kuramazdı; davalıların mahkemeye katılmalarına engel yoksa onların vekiller tarafından hukukî prosedürde temsili kabul edilemezdi.⁵⁶

Askerî sınıfların hukukî prosedüre meşru olarak dahil oldukları tek mekân muhtemelen İstanbul'daki Dîvân-ı Hümâyun'u model alan ve normalde haftada dört defa toplanan Mısır beylerbeyinin divanıydı. Beylerbeyinin divanı (ve hatta Dîvân-ı Hümâyun) hukukî işlevi açısından Memlük döneminin mezâlîm mahkemelerine benzemektedir.⁵⁷ Askerî bir görevli olan beylerbeyinin riyasetinde -kadının da aralarında olduğu- eyaletin yüksek seviyeli resmî görevlileri bir araya geliyor ve hukukî davaları sonuca bağlıyorlardı.⁵⁸

Pîr Ahmed Çelebi'nin kadı olarak atanması ve İbrâhim Paşa'nın seferinden sonra personel, işleyiş ve mekân açısından Mısır'daki Osmanlı adalet düzeninin giderek yerleştiği söylenebilir. Bu reformlar sonucunda Mısır'da yüksek seviyeli bir âlim-bürokratın (mevâli) Mısır kadısı olarak atanması uygulaması benimsenmişti.⁵⁹ Öyle gözüküyor ki bu kişi mahkemede dava dinleyip hüküm vermekten ziyade Kahire ve çevresindeki adli teşkilâtın yöneticisi olarak görev yapmakta, mahkemelere nâipler atayıp onların işlerini denetlemekteydi.

55 Diyarbekrî, *Nevâdirü't-tevârih*, vr. 434^a.

56 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VI, 111-12, 134-35; ayrıca bk. es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 241-42; Winter, "Egypt and Syria in the Sixteenth Century", s. 48-49; Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, s. 70-78.

57 Beylerbeyinin divanının hukukî işlevini inceleyen önemli bir çalışma için bk. Baldwin, *Islamic Law and Empire*, s. 55-71.

58 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VI, 129; ayrıca bk. Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule*, s. 108-10; İså, *Târîhu'l-kazâ*, s. 136-37.

59 Mısır kadısının bürokratik hiyerarşideki yeri konusunda bilgi için bk. Atçıl, *Scholars and Sultans*, s. 202-203.

Kahire ve çevresinin dışında kalan bölgelerdeki kadılık teşkilâtlarının da XVI. yüzyıl boyunca tedricen geliştiğini söyleyebiliriz. XVII. yüzyıl başında hazırlanmış bir listeye göre Mısır'da İskenderiye, Dimyat, Reşid, Mansûre gibi şehir merkezlerinin kadılıklarını da içeren otuz dokuz kadılık vardı.⁶⁰ Anadolu kazaskeri âlim-bürokratlar arasından bu merkezlere kadılar atmakta ve bu kadılar kendileri adına mahkemelerde davaları dinlemek üzere dört mezhepten nâipler görevlendirmektedir.⁶¹

Özetlersek, 922-931 (1517-1525) yılları döneminde Mısır'da adli teşkilâtla ilgili gelişmeler belli bir yönde düzenli bir seyir izlememişti. Yukarıda, farklı yönlerde gidiş-gelişleri gösteren ve kronolojik olarak birbirini takip eden beş ayrı dönem belirlendi. Bazı dönemlerde Memlûk dönemi adli teşkilâtının özellikleri ağır basarken, bazısında Osmanlılar merkezî kontrolü kuvvetlendirme yönünde adımlar atmıştır. Ancak Ahmed Paşa isyanı bastırılıp İbrâhim Paşa Mısır'a geldikten sonra istikrarlı bir adli düzen kurulabilmişti. Buna göre, Memlûk döneminden farklı olarak adli teşkilât, mahkemeler, personel ve işlemler, âlim-bürokrat olan kadıların denetimine verilerek merkezî hükümetin otoritesi ortaya konulmuştu. Diğer taraftan, adli teşkilâtta Memlûk döneminde görülen çeşitlilik de tamamen sona erdirilmemişti. Âlim-bürokrat kadıların nezaretinde dört mezhepten yerel âlimler nâip sıfatıyla davaları dinlemeye ve hukukî işlemleri onaylamaya devam etmekteydi. Ayrıca Memlûk dönemindeki mezâlîm mahkemeleri uygulamasına benzer şekilde, Mısır beylerbeyi haftada dört defa toplanan divanda hukukî davaları da dinleyip karara bağlamaktaydı.

Memlûklerden Osmanlı İdaresine Geçiş Sürecinde Mısır'da Hukuk

İncelenen dönemde Mısır'da âlimlerin veya beylerbeyilerin başkanlık ettiği mahkemelerde verilen hükümlerin ve onaylanan işlemlerin dayandığı hukukî kurallar ve esaslar bakımından, Anadolu'daki ve Rumeli'deki uygulamalardan farklı uygulamalar yürürlüğe konulmuş gibi gözükmektedir. Bu durum, şartlar ve şekiller farklı olsa da birçok meselede Mısır'da Memlûk dönemi uygulamalarının devamı ile neticelenmişti.

Memlûk dönemi mahkemelerinde, verilen kararlara esas alınan hukuk bakımından adli teşkilâtın idaresindeki çeşitliliğe benzer bir çeşitliliği gözlemlemek mümkündür. Dört mezhep doktrini de hukuk sistemi içerisinde eşit olarak yer almaktaydı. Bir mezhebin bir konudaki görüşlerinin veya

60 Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 255; ayrıca bk. Nahal, *Judicial Administration*, s. 74-75.

61 İsa, *Târîhu'l-kazâ'*, s. 95-102.

tercih edilen görüşünün ne olduğu bu mezhebe mensup üst düzey âlimler tarafından belirlenirdi. Siyasî otorite mezheplerin metodoloji veya doktrinle ilgili tercih ve kabullerine doğrudan müdahale edemezdi.⁶² Fakat Yossef Rapoport'un da gösterdiği üzere, Memlûk siyasî otoritesi hukukun uygulanmasıyla ilgili kurallar koyarak mezheplere dolaylı yoldan müdahale edebiliyordu. Meselâ hukukî tutarlılık ve öngörülebilirlik ihtiyacına cevap olarak atadıkları başkadılar, kendi mezheplerinde en makbul görüşe göre hüküm vermelerini emretmişlerdi. Memlûk idarecileri bazı hususlarda hangi mezhebin doktrinini uygulanacağı ile ilgili kural koymaktaydı. Meselâ sapkın inançlara sahip olduğu düşünülenlerin Mâlikî doktrinine göre yargılanması emredilmişti. Bu şekilde, Rapoport'a göre, Memlûk siyasî otoritesi mezhep doktrinlerinin oluşumuna müdahale edemiyorsa da hukukî alanda hangi konuda hangi mezhebin görüşünün uygulanacağına müdahale ederek mezheplerin uygulamadaki sınırlarını daraltıp genişletebiliyordu.⁶³

Diğer taraftan, siyasî otorite tarafından belirli bir mezhebin doktrinini uygulanması ile ilgili herhangi bir sınırlama getirilmemişse, mahkemelere işi düşenler dört mezhepten hangisinin doktrinini tercih ediyorsa o mezhebin başkadısı veya nâibine müracaat edebilmekteydi. Ancak farklı mezheplerden kişilerin davalarında davalının mezhebine göre hüküm verilir. Bu durum, muhakemelerde ve sözleşmelerde mahkemelere başvuranlara büyük bir esneklik sağlamaktaydı. Çünkü bir mezhep tarafından yasaklanan bazı işlemler diğer mezheplerden biri tarafından meşru görülebilirdi. Meselâ Hanbelî başkadısı diğer mezheplerin onaylamadığı harap olmuş ve tamir edilemez durumda olan vakıfların satışına onay vermektedir; aynı şekilde Hanefî kadısı diğer mezheplerin reddettiği yaşlı küçük yetimlerin evlendirilmesini tasdik etmekteydi.⁶⁴

Siyasî otoritenin temsilcilerinin başkanlık yaptığı mezâlîm mahkemelerinin de mezheplerin doktrinini dikkate aldıklarını söyleyebiliriz. Dârüladde mezâlîm davaları dinlenirken dört mezhepten başkadılar ve müftülerin bulunması, mezheplerin doktrinlerine dayalı olmasa bile onlarla doğrudan çatışan bir karar verilmeyeceğinin ifadesi olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan, 1350 sonrasında emîrler tarafından kurulan mezâlîm mahkemelerinin çoğunda başkadılar veya müftüler yer almıyordu ve mahkeme başkanı olarak görev yapan emîrlerin çoğu dinî ilimlerde bilgisizdi. Bu durumda emîrler, muhtemelen kendi sınırlı hukukî bilgilerine ve adalet hislerine binaen karar veriyordu. Emîrlerin bu şekilde adalet dağıtması dönemin âlimleri arasında

62 Jackson, *Islamic Law and the State*, s. 73-99.

63 Rapoport, "Legal Diversity in the Age of Taqlid", s. 210-28.

64 İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 42-43, 131-35.

huzursuzluk yaratmıştı. Tâceddin Sübkî (ö. 771/1370), Takıyyüddin Makrîzî (ö. 845/1442), Şehâbeddin Kalkaşendî (ö. 821/1418) ve İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) gibi dinî ilimlerde yetkinliği olan şahsiyetler, Memlûk emîrlerinin mezâlîm mahkemeleri yoluyla şeriatın hükmünü çiğnediklerini ifade etmekteydiler.⁶⁵ Hatta Makrîzî, Memlûk emîrlerinin dağıttığı adaletin Moğol yasasına dayandığını ve bunun ilâhî kaynaklı olan şeriata mugayir olduğunu iddia etmekteydi.⁶⁶

Diğer taraftan, Osmanlılar İslâm hukuk pratiği ile ilgili yukarıda işaret edilen dört mezhebin eşit şekilde makbul olduğu anlayışını genel olarak kabul edip buna uygun bazı davranışlar sergilemiş olsalar da,⁶⁷ Osmanlı anakarası olarak adlandırabileceğimiz Anadolu ve Rumeli topraklarında – Memlûkler'den farklı olarak- dört mezhebe hukukî sistemde eşit rol vermemiş ve Hanefî mezhebini ön plana çıkarmıştı.⁶⁸ Meselâ Anadolu'da ve Rumeli'de medreselerde çoğunlukla Hanefî mezhebine göre eğitim verilmekteydi;⁶⁹ bu coğrafyadaki merkezlere XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren sadece Hanefî mezhebinden kadılar atanmaya başlanmış, kadıların Hanefî mezhebinin en makbul görüşüne (*esahh-i akvâl*) göre hüküm vermeleri istenmiş ve hatta Şâfiî mezhebine göre hukukî işlem yapılması açıkça yasaklanmıştı.⁷⁰ Bütün bunlardan hareketle Mısır ve diğer Memlûk toprakları fethedildiğinde Osmanlılar'ın, Anadolu'daki ve Rumeli'deki uygulamaları bu coğrafyaya da genişletip genişletmedikleri ya da Memlûk uygulamalarını esas alıp almadıkları oldukça anlamlı sorular olacaktır.

65 Irwin, "The Privatization of 'Justice' under the Circassian Mamluks", s. 65-69. XV. yüzyılda yazılmış ve mezâlîm mahkemelerinin hükümlerinin şer'î sınırlar içinde kalması gerektiği üzerine vurgusuyla öne çıkan ve muhtemelen dönemin buna aykırı uygulamasını eleştiren Ali Gazzâlî'nin kitabının tanıtımı ve tahlili için bk. Kavak, "XV. Yüzyılda Kahire'de Siyaset, Hukuk ve Ahlakî Birlikte Düşünmek", s. 103-40.

66 Bu konuda detaylı bir tartışma için bk. Ayalon, "The Great *Yâsa* of Chingiz Khân", s. 97-140.

67 Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) 1564 yılında Mekke'de dört mezhebin her birine bir tane olmak üzere dört medrese yaptırmıştı (bu konuda bk. Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 225).

68 Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, s. 44-50.

69 Anadolu'daki ve Rumeli'deki medreselerde fıkıh konusunda genellikle Burhâneddin el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* ve Sadrüşşeria'nın (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye* isimli eserleri ders kitabı olarak takip edilirdi (bu konuda bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 39-43; Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", s. 30).

70 Kadıların Hanefî mezhebine göre hüküm vermesinin emredilmesi konusunda bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 112-13; İnalçık, "Mahkama". Ayrıca 1537 yılında çıkarılan ve Şâfiî mezhebi görüşüne uygun olarak eşleri kaybolan kadınların boşanmasını yasaklayan bir fermanın kopyası için bk. "Gaib Olanların Zevceleri Hususu İçin Ahkâm", vr. 125^b.

Yavuz Sultan Selim, Kahire'ye girdiğinde (Ocak 1517) âlim-bürokratlardan (Kemalpaşazâde) bir kadı atamıştı ve kendi maiyetinde olan Memlûk döneminin dört mezhep kadısına görev vermemişti. Bu atama ile sultan, Anadolu'daki ve Rumeli'deki uygulamayı buraya aktarmayı ve bir Hanefî âlim-bürokratın sadece Hanefî doktrinine göre adalet dağıtmasını amaçlamış olabilir. Fakat iki ay zarfında kadı görevden alınarak Memlûk döneminin dört mezhep kadıları görevlerine iade edildiler.⁷¹ Bu son karar -adalet sisteminin örgütlenmesinde olduğu gibi- mahkemelerdeki işlemlere dayanak olacak hukuk açısından da Memlûk dönemi uygulamalarının devam ettirilmesi anlamına geliyordu. Dört mezhebin her birinin doktrinini hukukî prosedür açısından geçerli kabul edilip mahkemeye başvuranlar doktrinlerden kendilerine en uygun olanına göre kadı seçme hakkına sahip olmuşlardı.⁷² Öyle gözüküyor ki bu politika adli teşkilâtta yukarıda izah edilen düzenlemelerden ve Hanefî bir kadı aracılığı ile teşkilâtın merkeze doğrudan bağlı hale getirilmesinden sonra da devam etti. Yeni uygulamaya göre, her mahkemede dört mezhepten nâipler bulunuyordu ve halk istediğine müracaat etme hakkına sahipti. Dolayısıyla Osmanlı idaresinin mahkemelerdeki işlemlere esas olan hukuk açısından, Mısır'a (ve diğer Arap topraklarına) yönelik hususi bir politika geliştirdiğini söyleyebiliriz.

Hukuk açısından Osmanlı idaresi altında Anadolu ve Rumeli ile Mısır arasındaki farkı en açık şekilde gösteren örneklerden biri, eşi kayıp olan kadının boşanma hakkı meselesidir. Hanefî mezhebinin bu konudaki yaygın olarak kabul edilen fetvası kayıp olan eşin ölümüne dair kesin bir kanıt olmadığı sürece kadının boşanma hakkı olmadığı yönündedir.⁷³ Anadolu ve Rumeli topraklarındaki kadıların bu konuda Hanefî mezhebinin görüşüne uymasına dair fermanlar sâdır olmuş, kayıp olan, ölüp ölmediği bilinmeyen erkeklerin eşlerinin boşanma talepleri yasaklanmıştı.⁷⁴ Diğer taraftan, Şâfiî mezhebindeki bir fetvaya göre bir kadının eşi dört veya daha fazla yıl kayıp olursa ve hakkında herhangi bir haber alınmazsa mahkeme kadını kocasından boşayabilirdi.⁷⁵ Hanbelî mezhebine göre erkek eşinin temel ihtiyaçlarını

71 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 165-66, 181.

72 Mahkemelerdeki hukukî işlemlerle ilgili şöyle bir sınırlama vardı: 500.000 akçeden fazla maddî değeri ihtiva eden işlemlerin ve vakıflarla ilgili işlemlerin Mısır kadısının mesaisini geçirdiği Bab Mahkemesi'nde onun nezaretinde görülmesi gerekiyordu (İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 137-38). Bu, hukukî doktrinle ilgili bir sınırlama değil, hassas ve yolsuzluk ihtimali olan meselelerin görülebileceği hukukî mekân ile ilgili bir sınırlamaydı. Çünkü Bab Mahkemesi'nde bütün mezheplerden nâipler vardı ve söz konusu işlemleri sonuca ulaştırabiliyorlardı.

73 Gözübenli, "Mefkûd", s. 354.

74 "Gaib Olanların Zevceleri Hususu İçin Ahkâm", vr. 125^b.

75 Gözübenli, "Mefkûd", s. 354; İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 43-47; Meshal, *Sharia and the Making of the Modern Egyptian*, s. 167-68.

karşılacak mal bırakmadan giderse ve kendinden haber alınmazsa kadının boşanma talep etme hakkı vardı. Osmanlı yönetimi altında Mısır'da -Anadolu ve Rumeli topraklarından farklı olarak- eşi kayıp olan ve ondan haber alamayan kadınlar Şâfiî ve Hanbelî fetvalarına istinaden boşanma talep edip sonuç alabiliyorlardı.⁷⁶

Hukuk bahsinde ele alınması gereken bir diğer husus da sultan fermanları ve kanunnâmeler ile biçimlenen uygulamalardır. Bu makalede ele alınan dönemde Osmanlı merkezî hükümeti bir bölgenin idaresini yazılı kanunlar yürürlüğe sokmak suretiyle düzenleme kabiliyetiyle övünüyor görünmektedir. 931 (1525) yılında ilân edilen *Mısır Kanunnâmesi*'nin mukaddimesinde Osmanlılar'ın âdil oldukları, çünkü adaleti sağlamakta her zaman yeterli olmayan şeriati, kanunlarla destekledikleri vurgulanmaktadır.⁷⁷ Diğer taraftan, İbn İyâs'ın yansıttığı kadarıyla Mısır elitleri Osmanlı sultanının fermanlar yollamak suretiyle kurallar koymasını yadırgamıştı. Onlara göre Osmanlı sultanlarının kanunlar yoluyla yeni kurallar koyması dinî-şer'î perspektiften bakıldığında küfre sebebiyet verme ihtimaline sahipti.⁷⁸

922-931 (1517-1525) yılları arasında Osmanlı merkezî hükümeti atama ve vergi gibi özel meseleler hakkında çok sayıda ferman göndermiş olsa da, hükümet etmeye taalluk eden birçok alanı içine alan kapsamlı bir hukukî düzenlemeyi ilk defa 931 (1525) yılında ilân edilen *Mısır Kanunnâmesi* ile yapmıştı. Bu belge formel olarak Osmanlı sultanının iradesini yansıtıyor olup hükümleri, sultan öyle emrettiği için bağlayıcılık taşımaktaydı. Fakat söz konusu kanunnâmenin içeriğine ve hazırlanış sürecine baktığımız zaman daha farklı bir durum görebiliriz. Yukarıda işaret edildiği üzere, 922-931 (1517-1525) yılları arası dönemde Osmanlı merkezî hükümeti her ne zaman Mısır'daki etkinliğini arttırmak istese, yerel unsurların tepkisi ve direnişiyle karşılaşmış, bu tepkinin Osmanlı otoritesine isyan etmek şeklinde kendini gösterdiği de olmuştu. İbrâhim Paşa Mısır'da işleri yoluna koymak amacıyla bölgeye gittiğinde yerel unsurlarla müzakereye girişmiş; Memlûk askerleri, bedevî kabile liderleri ve ulemâ gibi toplumun yerel temsilcileri ile bir nevi pazarlık yapmıştı. Ayrıca Memlûk döneminde vergi için düzenlenmiş kayıtları da elden geçirmişti.⁷⁹ Bütün bu görüşme, müzakere ve pazarlıkların

76 Hanefî doktrininde onaylanmayan ama diğer mezheplerin doktrinlerinden birinin onayladığı ve Mısır'da hukukî olarak yer alan işlemlerle ilgili başka örnekler için bk. İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 129-63.

77 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VI, 86-88.

78 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 417-18, 426-27.

79 *Mısır Kanunnâmesi* ile ilgili bir değerlendirme için bk. Lellouch, *Les Ottomans en Égypte*, s. 62-66.

sonucu olarak *Mısır Kanunnâmesi*'ni, Celâlzâde Mustafâ'ya (ö. 975/1567) hazırlatmış, kanunnâme Kanûnî Sultan Süleyman'ın onayından sonra yürürlüğe girmişti.⁸⁰

Kanunnâmenin içeriğine baktığımız zaman merkezi hükümetin atadığı görevliler ve empoze ettiği uygulamalar yanında yerel unsurların ve teamüllerin de tanındığını ve hukukileştirildiğini görmekteyiz. Meselâ kanunnâme bir taraftan Rum topraklarından Mısır'a getirilmiş yeniçeri askerlerinin statülerini ve haklarını düzenlerken diğer taraftan Memlûk askerlerinin (*tâife-i Çerâkise*), bedevî kabile liderlerinin (*meşâyih-i Arab*) sorumluluk ve yetkilerini açıklığa kavuşturmuştur. Benzer şekilde, bir taraftan uygulanacak para cezaları konusunda, "Rum vilâyetinde icra olunan kanunnâme"yi bağlayıcı olarak tanımlarken diğer taraftan tüccarlardan Memlûk Sultanı Kayıtbay (ö. 901/1496) zamanından beri alınan kadar gümrük vergisi alınmasını emretmektedir.⁸¹

Mısır Kanunnâmesi'nin hazırlanışı ve içeriği ile ilgili bütün bu mülâhazalar düşünüldüğünde kanun adı altındaki bağlayıcı hükümlerin -belgelerin formel dili bir yana- her durumda yukarıdan aşağıya, sultandan / merkezi hükümetten yerel halka, empoze edilmediği ve iki taraf arasında müzakere ve pazarlıkların sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu kanunnâme sadece sultanın iradesi ve tercihlerini hukukileştirmiyordu, bazı durumlarda Memlûk döneminde bölgede uygulanmakta olan kuralların devamını emrediyor ve kayda geçiriyordu.

Memlûk sisteminden Osmanlı düzenine geçiş sürecinde sultanların ve temsilcilerinin herhangi bir hukukî doktrine dayanmadan kendi adalet anlayışlarına göre siyaseten verdikleri hükümlere de değinmek gerekmektedir.⁸² Sokak savaşları, Tomanbay'ın yakalanması, yakalanan Memlûk emîrlerinin cezalandırılması gibi meseleler Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki mesaisinin ana gündemini teşkil etmişti. Yavuz Sultan Selim'in, kadılikların düzenlenmesi dışında hukukî meselelerle fazla uğraşmadığı anlaşılmaktadır. İbn İyâs'a göre, Osmanlı sultanı -eski Memlûk sultanlarından farklı olarak- halkın davalarını dinleyip zulme son vermemişti. Yakalanan Memlûk emîrlerinden ve askerlerinden birçoğu, kadı huzurunda veya başka bir şekilde dava

80 Winter, "Egypt and Syria in the Sixteenth Century", s. 48-49; Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman*, s. 56-58.

81 Örnek olarak bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, s. 101-8, 112, 114, 121.

82 Osmanlı hukuk sisteminde siyaset uygulaması hakkında bilgi için bk. Akarlı, "The Ruler and Law Making", s. 104-06; Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, s. 63-74. Siyaset teriminin Memlûk döneminde ve Osmanlılar tarafından kullanımındaki farklılıklar için bk. Burak, "Between the *Ķânûn of Qâytbây* and Ottoman *Yasaq*", s. 1-23.

edilmeden, Yavuz Sultan Selim'in emriyle siyaseten katledilmişti.⁸³ Yine, İbn İyâs'ın ifade ettiğine göre zaman zaman davaları dinleyip suçluları cezalandıran Hayır Bey, hükümlerinde çok sert bir idareci olup çok düşünmeden ölüm cezası veriyor ve şeriatın asla onaylamayacağı kararlar alıyordu.⁸⁴

Sonuç olarak, hukukî prosedürde esas alınan hukuk açısından Memlûk-ler'den Osmanlılar'a geçiş büyük oranda süreklilik göstermektedir. Mısır kadısı olarak atanan âlim-bürokratların her zaman Hanefî mezhebinden olmasına bakarak hukukî uygulama açısından Hanefî mezhebi doktrininin diğer mezheplerin doktrinlerine üstün olduğu sonucuna varmak doğru değildir. Çünkü kadı olan âlim-bürokratlar çoğunlukla adli teşkilâtın idarecisi ve hukukî prosedürün denetçisi olarak görev yaparken, Memlûk dönemine benzer şekilde farklı mezheplere mensup çoğu yerel ulemâdan kimseler nâip sıfatı ile kendi mezheplerinin görüşlerine göre kadı adına davaları dinlemekte ve hukukî işlemlere onay vermektedir. *Mısır Kanunnâmesi*'nin formal yapısı ve dili merkezden bölgeye bir dayatmayı ihsas ediyorsa da, içeriği Memlûk dönemi hukukî ve idarî personelinin ve uygulamalarının önemli bir kısmının devam ettirildiğini göstermektedir.

Sonuç

Mısır'da Memlûk-ler'den Osmanlılar'a geçişi adli teşkilât ve hukuk açısından ele alan yukarıdaki inceleme Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünü ve genel Osmanlı tarihi açısından bakıldığında genişleme siyaseti, hukukî çoğulculuk ve resmî mezhep temaları ile ilişkilendirilebilir.

Birçok çalışmada, Osmanlılar'ın askerî ve idarî genişleme siyasetine dair, ele geçirilen topraklardaki elitlerin konumlarının ve yerel idarî uygulamaların devam ettirilmesi eğiliminden bahsedilmektedir. Meselâ fethedilen Balkan topraklarındaki askerî sınıf Osmanlı yönetiminde de konumunu büyük oranda korumuş ve vergilendirme metotları küçük çaplı değişikliklerle devam ettirilmiştir. Zaman içerisinde bu bölgelerin eliti ve idaresi dönüşerek İmparatorluğun geri kalan kısmındaki muadillerine daha çok benzemiş ve entegre olmuştur.⁸⁵

Osmanlı genişleme siyaseti ile ilgili bu genel gözlem Mısır söz konusu olduğunda -reddedilemese de- açıklayıcı olmaktan uzaktır. Mısır'ın ilhaki daha önceki Osmanlı fetihlerinden birçok açıdan farklıydı. Öncelikle Mısır

83 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 162.

84 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 273-74, 357-58.

85 İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", s. 103-29.

İslâm'ın ilk asırlarından beri önemli bir idarî ve dinî merkezdi. Ayrıca Osmanlı fethinden on-on beş yıl öncesine kadar Mısır'daki yönetici sınıf ve sıradan halk kendilerini İslâm dünyasının merkezinde konumlandırıyor ve Osmanlıları siyasî ve kültürel olarak kendilerinden aşağıda görüyordu.⁸⁶ Bunlara ilâveten, Mısır İslâmî dinî/hukukî gelenek açısından Osmanlıların merkezî topraklarından (Anadolu ve Rumeli) dikkate değer bir şekilde farklıydı; meselâ Mısır'daki mezhep çeşitliliği karşısında Rum topraklarında tek mezhebe, Hanefî mezhebine, aidiyet söz konusuydu. Bu ve benzeri ayrıştırıcı faktörler Mısır'ın Osmanlı idaresine entegrasyonunun, özellikle hukukî meselelerde, diğer bölgelerden farklı bir seyir izlemesine sebep olmuştu. Osmanlılar çeşitli denemelerden sonra adlî teşkilât üzerinde idarî denetim açısından merkezî bir kontrol kurmuş olsalar da yerel ulemânın hukukî prosedürde etkinliğini sürdürmesine izin vermişlerdi. Ayrıca Anadolu ve Rumeli topraklarından farklı olarak, Mısır'da dört mezhebin doktrini hukukî prosedür ve işlemler için esas olmaya devam etmişti.

Mısır'da, Memlûkler'den Osmanlılar'a geçişte merkezden taşraya bir hukuk dayatması yapıldığı ve çeşitliliğin sona erdirilerek standartlaştırılmış tek tip bir hukukî düzene geçildiği birçok çalışmada açık veya zımnî olarak dile getirilmektedir.⁸⁷ Osmanlı merkezî elitinin Hanefî mezhebine bağlılığı ve fermanlar ve kanunnâme yoluyla yapılan hukukî düzenlemeler bu yukarıdan aşağıya dayatmanın ve standartlaşma eğiliminin delilleri olarak zikredilmektedir. Bu makaledeki inceleme ve yorumlar, Mısır'ın Osmanlı idaresine entegrasyonunun, standartlaşma değil çoğulcu bir eğilimi örneklediğini göstermeye çalışmıştır. Mısır'da adlî teşkilât, Anadolu'dan ve Rumeli'den farklı olarak, çeşitli mezheplerin uygulamalarının hukukî muhakeme ve işlemlerin esası olmasına imkân verecek şekilde düzenlenmişti. Ayrıca, *Mısır Kanunnâmesi* büyük oranda yerel elitin idarî, hukukî ve malî konum ve imtiyazlarını hukukileştirip yerleşik yerel uygulamaları da devam ettirmişti.

Birçok araştırmacı Hanefî mezhebinin Osmanlıların "resmî mezhebi" olduğunu, bunun tam olarak ne anlam ifade ettiğini açıklamaksızın, belirtmektedir.⁸⁸ Resmî mezhep siyasî otorite tarafından tanınan tek mezhep midir? Siyasî otoritenin desteği ile üstün olan ve diğer mezheplerin görüşlerinin kendi doktrini ile uyumlulaştırılması gereken mezhep midir? Yönetici sınıfın

86 Muslu, *The Ottomans and the Mamluks*, s. 1-19; Petry, *Twilight of Majesty*.

87 Meshal, *Sharia and the Making of the Modern Egyptian*; İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*; Jackson, *Islamic Law and the State*, s. xviii-xix.

88 Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s. 89; Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 24-25; Peters, "What does it Mean to be an Official Madhhab?," s. 147-58; Burak, *The Second Formation of Islamic Law*, s. 1-20; İbrahim, *Pragmatism in Islamic Law*, s. 43-49.

mezhebi midir? Yukarıdaki inceleme Osmanlı hükümetinin sadece Hanefî mezhebini tanıyıp diğer mezhepleri reddetmesinin söz konusu olmadığını ve Mısır'da dört mezhebin her birinin hukukî prosedürde eşit olarak yer aldıklarını göstermektedir. Mısır söz konusu olduğunda Hanefî mezhebine resmî mezhep denmesi ancak adli teşkilâtı yöneten, hukukî prosedürü denetleyen ve merkeze doğrudan bağlı olan âlim-bürokratlar sınıfına mensup kadıların bu mezhebe mensubiyetleri esas alınması durumunda mümkün olabilir.

Bibliyografya

- Akarlı, Engin Deniz, "The Ruler and Law Making in the Ottoman Empire", *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, ed. Jeroen Duindam v.dğr., Leiden: Brill, 2013, s. 87-109.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I-IX, İstanbul: Fey Vakfı, 1990-96.
- Atçıl, Abdurrahman, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Ayalon, Dawid, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society*, London: Vallentine, Mitchell & Co. Ltd., 1956.
- Ayalon, David, "The Great Yâsa of Chingiz Khân. A Reexamination (Part A)", *Studia Islamica*, 33 (1971): 97-140.
- Aydın, M. Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Klasik, 2014.
- Baldwin, James E., *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule, Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*, Leiden: Brill, 1994.
- Bostan Çelebi, Süleymannâme, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3317.
- Burak, Guy, "Between the *Ķânûn of Qâytbây* and Ottoman *Yasaq*: A Note on the Ottomans' Dynastic Law", *Journal of Islamic Studies*, 26/1 (2015): 1-23.
- Burak, Guy, *The Second Formation of Islamic Law*, New York: Cambridge University Press, 2015.
- Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3296.
- Diyarbakrî*, Abdüssamed b. Seyyidî Ali b. Dâvûd, *Nevâdirü't-tevârih*, Millet Ktp., Ali Emîri, Tarih, nr. 596.
- Duran, Ahmet, "İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili bir Mahkeme Olarak Velâyetü'l-Mezâlim (Mezâlim Mahkemeleri)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 25 (2015): 251-73.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

- Emre, Side, "Anatomy of a Rebellion in Sixteenth-Century Egypt: A Case Study of Ahmed Pasha's Governorship, Revolt, Sultanate, and Critique of the Ottoman Imperial Enterprise", *Osmanlı Araştırmaları*, 46 (2015): 77-129.
- Escovitz, Joseph H., "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlük Empire", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (1982): 529-31.
- Fitzgerald, Timothy J., "Reaching the Flocks: Literacy and the Mass Reception of Ottoman Law in the Sixteenth-Century Arab World", *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey*, ed. Kent F. Schull v.dğr., Bloomington: Indiana University Press, 2016, s. 5-20.
- Fuess, Albrecht, "Zulm by Mazâlim? The Political Implications of the Use of Mazâlim Jurisdiction by the Mamluk Sultans", *Mamlük Studies Review*, 8 (2009): 121-47.
- "Gaib Olanların Zevceleri Hususu İçin Ahkâm", Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1970.
- Gözübenli, Beşir, "Mefküd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, 353-56.
- Hallaq, Wael B., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Hanna, Nelly, "The Administration of Courts in Ottoman Cairo", *The State and its Servants, Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, ed. Nelly Hanna, Cairo: American University in Cairo Press, 1995, s. 44-59.
- Hathaway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, New York: Routledge, 2008.
- Hathaway, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2008): 25-46.
- Ibrahim, Ahmed Fekry, *Pragmatism in Islamic Law: A Social and Intellectual History*, New York: Syracuse University Press, 2015.
- Imber, Colin, *Ebu's-Su'ud, The Islamic Legal Tradition*, Stanford: Stanford University Press, 1997.
- Irwin, Robert, "The Privatization of 'Justice' under the Circassian Mamluks", *Mamlük Studies Review*, 6 (2002): 63-70.
- İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fî vekâiu'd-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa, I-V, Beyrut: el-Ma'hadü'l-almânî li'l-ebhâsi'ş-şarkıyye, 1431/2010.
- İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe, 2016.
- İdrîs-i Bitlisî, *Selîmşahnâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- İnalçık, Halil, "Mahkama", *Encyclopaedia of Islam*, second edition, 1991, VI, 3-5.
- İnalçık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954): 103-29.

- Îsâ, Abdürrezzâk İbrâhim, *Târihu'l-kazâ' fî Mısri'l-Osmâniyye: 1517-1798*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmе li'l-kitâb, 1998.
- Jackson, Sherman A., *Islamic Law and the State: The Constitutional Jurisprudence of Shihâb al-Dîn Al-Qarâfî*, Leiden: Brill, 1996.
- Kavak, Özgür, "XV. Yüzyılda Kahire'de Siyaset, Hukuk ve Ahlakı Birlikte Düşünmek: Ali Gazzalî'nin *Tahrîrüs-sülûk fî tedbiri'l-mülûk* İsimli Risalesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 39 (2015): 103-40.
- Kosei, Morimoto, "What Ibn Khaldûn Saw: The Judiciary of Mamluk Egypt", *Mamlûk Studies Review*, 6 (2002): 109-31.
- Kuşçu, Ayşe D., "Eyyûbîler'de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26 (2009): 207-29.
- Lellouch, Benjamin, *Les Ottomans en Égypte: historiens et conquérants au XVIIe siècle*, Leuven: Peeters, 2006.
- Masters, Bruce, *The Arabs of the Ottoman Empire: A Social and Cultural History*, New York: Cambridge University Press, 2013.
- Melchert, Christopher, *The Formation of the Sunni Schools of Law: 9th-10th Centuries C. E.*, Leiden: Brill, 1997.
- Meshal, Reem A., *Sharia and the Making of the Modern Egyptian: Islamic Law and Custom in the Courts of Ottoman Cairo*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2014.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara: Phoenix, 2007.
- Muslu, Cihan Yüksel, *The Ottomans and the Mamluks, Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, London: I. B. Tauris, 2014.
- Nahal, Galal H., *Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1979.
- Necipoglu, Gülru, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Nielsen, Jørgen S., "Mazâlim and Dâr al-Adl under the Early Mamluks", *Muslim World*, 66 (1976): 114-32;
- Peters, Rudolph, "What does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire", *The Islamic School of Law, Evolution, Devolution and Progress*, ed. Peri Bearman v.dğr., Cambridge: Harvard University Press, 2005, 147-58.
- Petry, Carl F., *Twilight of Majesty: The Reigns of the Mamlûk Sultans al- Ashrâf Qâyrbây and Qanşûh al-Ghawrî in Egypt*, Seattle: University of Washington Press, 1993.
- Rabbat, Nasser O., "The Ideological Significance of the Dâr al- Adl in the Medieval Islamic Orient", *International Journal of Middle East Studies*, 27 (1995): 3-28.
- Rapoport, Yossef, "Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qâdis under the Mamluks", *Islamic Law and Society*, 10 (2003): 210-28.

- Rapoport, Yossef, "Royal Justice and Religious Law: Siyâsah and Shari'ah under the Mamluks", *Mamlūk Studies Review*, 16 (2012): 71-101.
- Salibî, Kemâl Süleyman, "en-Nizâmü'l-kazâi fi Mısır veş-Şâm fi asrî'l-Memâlik (1250-1517)", *el-Ebhâs*, 11 (1958): 473-89.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Mısır'da Osmanlı Adliye Teşkilatının Kuruluşu ve İlk Mısır Kadıları Hakkında Bir Araştırma", *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era, 26-30 November 2007, Cairo*, ed. Cengiz Tomar, İstanbul: IRCICA, 2010, s. 115-36.
- Stilt, Kristen, *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt*, New York: Oxford University Press, 2011.
- "Sûret-i Berât", Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1969.
- Şahin, Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, New York: Cambridge University Press, 2013.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405/1985.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 8823.
- Turan, Ebru, "The Sultan's Favorite: İbrahim Paşa and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)" (doktora tezi), University of Chicago, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Winter, Michael, "Egypt and Syria in the Sixteenth Century", *The Mamluk-Ottoman Transition*, ed. Stephan Conermann - Gül Şen, Göttingen: Bonn University Press, 2017, s. 33-56.
- Winter, Michael, "The Conquest of Syria and Egypt by Sultan Selim I, According to Evliyâ Çelebi", *The Mamluk-Ottoman Transition*, ed. Stephan Conermann - Gül Şen, Göttingen: Bonn University Press, 2017, s. 127-44.
- Winter, Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule: 1517-1789*, London: Routledge, 1992.

Mamluk-Ottoman Transition in Egypt: Judicial Administration and Law (1517-1525)

In this article, I examine developments related to judicial administration and law in Egypt during 1517-1525, with the purpose of shedding light on the legal aspect of Egypt's integration into the Ottoman Empire. The majority of studies on the related topics support the observation that the Ottoman central government imposed on Egypt, in a top-down fashion, the legal practices that had been prevalent in Anatolia and Rumelia, and ended the Mamluk legal system, characterized by plurality. Distinct from these studies, this article aims to show variant tendencies of continuity and discontinuity in Mamluk-Ottoman transition, by distinguishing between judicial administration and law.

It appears that, during the period under study, the Ottomans wanted to establish strong central control over the judicial administration. Although local objections and demands forced the Ottomans to change their initial intentions, scholars, who served as bureaucrats of the Ottoman central bureaucracy (scholar-bureaucrats), gradually grew in importance in the judicial administration in Egypt. Scholar-bureaucrats began to supervise people, institutions and transactions in the sharia courts of Egypt.

On the other hand, during the same period, it is apparent that the Ottomans did not impose a particular law in the courts and legal transactions in Egypt in a top-down manner, but mostly maintained the Mamluk status quo. For example, following the Mamluk practice, they appointed judges from four *madhhabs* (legal schools; Hanafi, Shafi'i, Maliki and Hanbali) and allowed them to apply the doctrine of their own school in legal decisions and approvals. Along the same lines, the *Kanunname* (Law Code) of Egypt, promulgated in 1525, ratified many administrative, legal and financial practices of the Mamluk period and affirmed the privileges of local groups.

In the first part of the article, I give a brief overview of the political developments, marked with ups and downs from the perspective of the Ottoman center. I discuss Sultan Selim I's (r. 1512-1520) efforts to establish a stable order in Egypt by appointing Grand Vizier Yunus Pasha (d. 1517) as the governor. As the pasha failed to reach out to the fugitive Mamluk soldiers and the Arab Bedouin, Selim replaced him with Hayır Bey, a former Mamluk commander. Hayır Bey maintained order in the region for five years, largely by coopting the powerful groups of the former Mamluk regime. When he died in 1522, Sultan Süleyman appointed as governor Mustafa Pasha (d. 1529), who was a vizier of Bosnian origin in the Imperial Council. Mustafa Pasha's policies instigated a rebellion by former Mamluk commanders, Arab Bedouin and urban folk of Cairo. After this uprising was brought under control, Ahmed Pasha (d. 1524), another vizier from the Imperial Council, became the governor in 1523. Collaborating with some of the groups that had rebelled, Ahmed Pasha attempted to gain independence from the empire. Some soldiers in the Ottoman garrison in Egypt toppled and killed Ahmed Pasha in 1524. Then, Grand Vizier Ibrahim Pasha led an expedition of investigation to Egypt during 1524-1525. After bringing rebellious factions under control, he communicated with different groups in Egypt, listened

to their demands and succeeded in drawing up the Law Code of Egypt in 1525, which became the instrument and sign of the establishment of a stable order.

In the second part, I delve into developments related to the judicial administration in Egypt. I identify five distinct phases in this regard during 1517-1525.

(1) The Failed Attempt of Radical Ottoman Centralization (22 January-5 March 1517): During the time of his residence, Selim I first dismissed the judges of the four legal schools and appointed a scholar-bureaucrat as the judge of Egypt. He then changed his mind and returned to the former judicial structure through the reinstatement of the judges of the four legal schools on March 5, 2017.

(2) The Continuation of the Mamluk System under the Ottoman Rule (5 March 1517 – May 1522): The judges of the four legal schools continued to preside over the courts as they did during the Mamluk times, except that Hayır Bey and other Ottoman officials pressured these judges to limit the number of their deputies (*nâib*) and professional witnesses (*'udûl*).

(3) Seydi Çelebi's Reforms and the Establishment of the Control of the Ottoman Central Government over the Judicial Administration (May 1522- August 1523): In May 1522, the Ottoman central government appointed Seydi Çelebi (d. 1524/25), who had previously served as the chief judge of Anatolia, as the chief judge of Egypt with the special mission of reorganizing the judicial administration in Cairo and adjacent districts. He would preside over the whole judicial organization. For this, he dismissed the judges of the four legal schools and appointed deputies from all legal schools. In addition, he appointed deputies to the different districts of Cairo, such as Bulaq, Old Cairo and the Mosque of Ibn Tulun. With this new organizational structure, Seydi Çelebi, who represented and reported directly to the Ottoman center, was placed over all other judicial staff, such as deputies and professional witnesses, whether they were appointed from the Ottoman center or they were from the local people.

(4) The Reinstatement of the Judges of Four Legal Schools (September 1523-September 1524): Ahmed Pasha revoked the central piece of Seydi Çelebi's reforms by appointing the judges of four legal schools, and thereby returning to the Mamluk practice in this respect.

(5) The Reestablishment of the Control of the Central Government (September 1524): Pir Ahmed Çelebi (d. 1545/46) was appointed as the chief judge of Egypt with the duty to put Seydi Çelebi's reforms back in place.

In the third part, I inquire if the Ottomans ended the Mamluk plural justice, based on the doctrines of the four legal schools, and imposed particular legal doctrines and laws in Egypt. I argue that, regardless of the changes in the relative positions of the judges from the four legal schools, the Ottomans allowed the implementation of each of the doctrines according to the wishes and needs of court users—although this policy did not accord with the legal practice in Anatolia and Rumelia, requiring the implementation of the Hanafi doctrine. In addition, I briefly discuss the Law Code of Egypt and suggest that it made many practices of the Mamluk period legal under Ottoman rule and protected the rights of several groups that had been enjoyed during the Mamluk period.

In the conclusion, I relate the findings of the study to some prominent historiographical themes. I briefly discuss Egypt's distinction from many other lands, for example those in the Balkans, in terms of its integration into the Ottoman Empire. Egypt had been one of the important administrative and scholarly centers and had a long history of Islamic justice since the early decades of Islam. Religious and legal practice, which was based on the doctrines of the established four-legal schools, in Egypt differed from that which had been in place in the empire's lands in Anatolia and the Balkans. In this situation, the Ottomans had to develop a policy that aimed to accommodate the distinctive legal practice of Egypt. In addition, I touch upon the issue of uniformity vs. plurality in legal practice in the Ottoman Empire. During the period under study, the Ottomans were keen on establishing a centralized administration, which was based on training and appointing key officials from the center. However, as illustrated in this article, they were open to accommodate diversity in judicial administration and law. Finally, I reflect on the prevalent notion that the Ottomans adopted the Hanafi legal school as the "official legal school." The examination in this article suggest that Hanafi doctrine did not have a privileged position in court procedures in Egypt—in certain legal matters, the divorce of women from their absent husbands, for example, the doctrines of other schools had precedence. In this situation, as far as Egypt was concerned, the "official legal school" could denote that after the establishment of the center control over the judicial administration, the chief judge of Egypt was always chosen from among scholar-bureaucrats almost all of whom were Hanafis.

Keywords: Mamluks, Ottomans, Egypt, Law, Court, Official Legal School (*Resmi Madhhab*), Judge, Law Code (*Kanunname*), Law Code of Egypt (*Mısır Kanunnamesi*).

